

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

І. А. Бідюк, О. Д. Научитель

ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2017

УДК 37.015.3 (075.8)
ББК 88.8я73
Б59

Рецензенти: канд. пед. наук, проф. В. В. Бондаренко,
канд. психол. наук, доц. В. Б. Шапарь

Бідюк, І. А.

Б59 Педагогічна психологія [Текст] : навч. посіб. / І. А. Бідюк, О. Д. Научитель. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2017. – 56 с.

ISBN 978-966-662-536-9

Наведено загальні основи педагогічної психології, описано структуру педагогічно-психологічного дослідження, а також види, засоби, методи, прийоми навчально-виховної діяльності та її психологічні особливості.

Розглянуто проблеми психології навчання й психології виховання, особливості учасників педагогічного процесу, їхні психологічні й особистісні характеристики, що визначають психологічний компонент педагогічного процесу.

Для студентів вищих навчальних закладів освіти, магістрів, аспірантів, здобувачів, науково-педагогічних працівників і всіх тих, хто цікавиться питаннями, пов'язаними з психологічними особливостями навчально-виховної роботи.

Іл. 43. Табл. 4. Бібліогр.: 11 назв

УДК 37.015.3 (075.8)
ББК 88.8я73

© Бідюк І. А., Научитель О. Д., 2017
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2017

ISBN 978-966-662-536-9

Розділ 1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ НАУКИ. МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Педагогічна психологія – це галузь психологічної науки, у якій досліджуються психологічні проблеми виховання й навчання особистості; наука, предметом вивчення якої є зміни особистості в процесі та внаслідок навчання й виховання.

Педагогічна психологія пояснює, що відбувається з особистістю на тому чи іншому етапі становлення, коли вона знаходиться в організаційній системі навчання й виховання, під керівництвом батьків, педагогів.

Роль психології в практиці навчання й виховання було усвідомлено ще далеко до оформлення педагогічної психології в самостійну науку.

1.1. Історія розвитку педагогічної психології

Розвиток педагогічної психології, особливості становлення й визначення предмета педагогічної психології в літературі вчені умовно поділяють на кілька етапів.

Етап філософсько-педагогічного (загальнодидактичного) розвитку психолого-педагогічних ідей (XVII ст. – до середини XIX ст.) визначався педагогічними й філософськими теоріями Я. Коменського, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці та ін.

На *етапі теоретичного обґрунтування педагогічної психології* (друга половина XIX ст.) створено теорії М. Пирогова, К. Ушинського.

Етап експериментального й організаційного становлення педагогічної психології (друга половина XIX ст. – до середини XX ст.) визначається створенням лабораторії з проблем педагогічної психології (1901 р.) та інституту педології і психоневрології (1907 р.).

Радянський етап розвитку педагогічної психології пов'язаний зі створенням низки психолого-педагогічних концепцій. Особливо значущими в цей період стають наукові дослідження, психологічні концепції й теорії Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, А. С. Макаренка, Д. Б. Ельконіна, О. М. Леонтьєва, Г. С. Костюка, П. Я. Гальперіна.

Сучасний етап розвитку педагогічної психології (з 1991 р.) тісно пов'язаний з новим організаційним періодом становлення психологічної науки. Сьогодні проблеми педагогічної психології й педагогіки вивчаються в Інституті психології імені Г. С. Костюка.

У педагогічній психології досліджуються психологічні питання управління процесом соціалізації індивіда, формування соціально важливих якостей і пізнавальних процесів особистості, визначаються критерії розумового й особистісного розвитку дитини, виявляються умови, які забезпечують оптимальний розвивальний ефект навчально-виховних технологій на різних стадіях розвитку особистості (рис. 1.1).

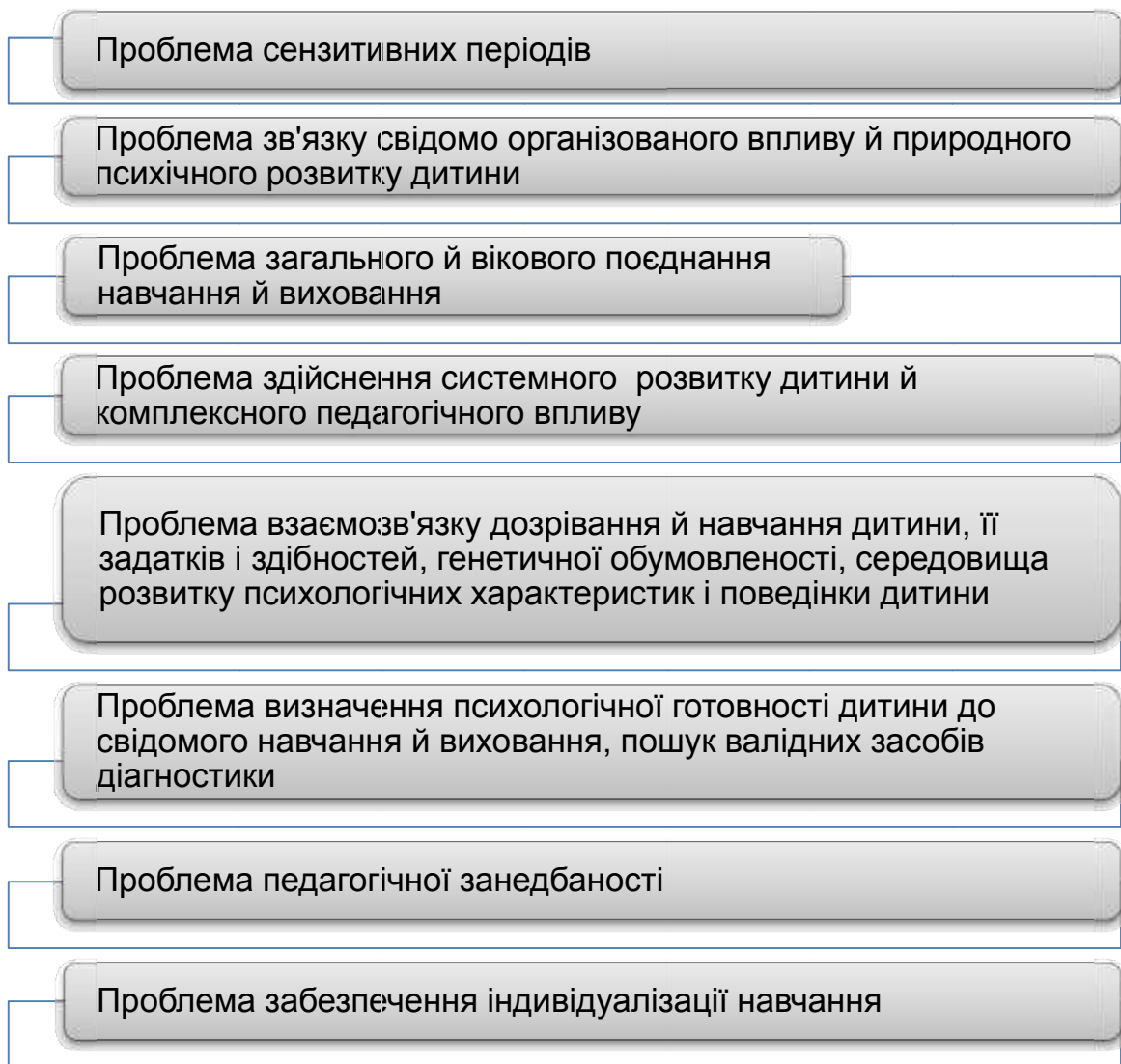

Рис. 1.1. Основні проблеми педагогічної психології

Завдання педагогічної науки (за Власовою):

- розкриття психологічних механізмів навчальних і виховних впливів на інтелектуальний та особистісний розвиток учня;
- дослідження механізмів і закономірностей засвоювання соціокультурного досвіду;
- визначення зв'язку між рівнем інтелектуального й особистісного розвитку учнів і формами й методами навчального й виховного впливу;
- визначення особливостей організації й управління навчальною діяльністю учнів і впливу цих процесів на їхній особистісний та інтелектуальний розвиток, а також на навчально-пізнавальну й соціальну активність;
- дослідження психологічних основ діяльності педагога, його індивідуально-психологічних і професійних здібностей;

- визначення психологічних основ діагностики рівня та якості вихованості та здібностей учнів, оволодіння знаннями, уміннями й навичками;
- розроблення психологічних основ подальшого вдосконалення освітнього процесу на всіх рівнях освітньої системи.

Педагогічна психологія як один із напрямів психологічної науки є комплексною дисципліною.

Найбільш тісно педагогічна психологія пов'язана з віковою психологією, педагогікою, оскільки ефективно здійснювати навчальний і виховний вплив в умовах родини та школи можливо тільки за умов, коли є знання про вікові особливості дитини, динаміку її розвитку в інтелектуальному й особистісному плані.

Предметом педагогічної психології є психологія навчання, психологія виховання, психологія вчителя й педагогічної діяльності (рис. 1.2).

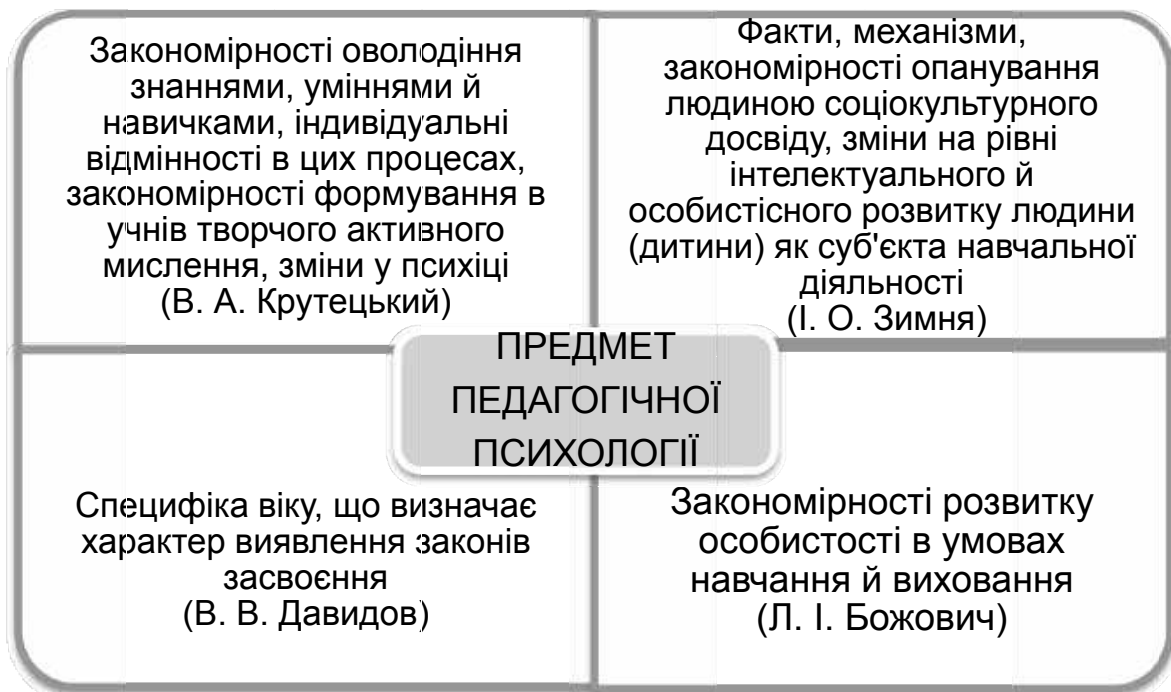

Рис. 1.2. Визначення предмета педагогічної психології

Особливо уважно в педагогічній психології досліджуються два педагогічні процеси, які розкриваються окремо один від одного як в педагогіці, так і в психології, але в практиці взаємодіють і реалізуються спільно. Це такі процеси: *виховання* – організований і цілеспрямований вплив на особистість та її поведінку; *навчання* – розвиток здібностей особистості. Під час виховання відбувається процес виховання особистості, а під час навчання завжди відбувається процес її навчання новому.

Виховання й навчання мають різні цілі, зміст, методи та основні типи активності, що їх реалізують (рис. 1.3).

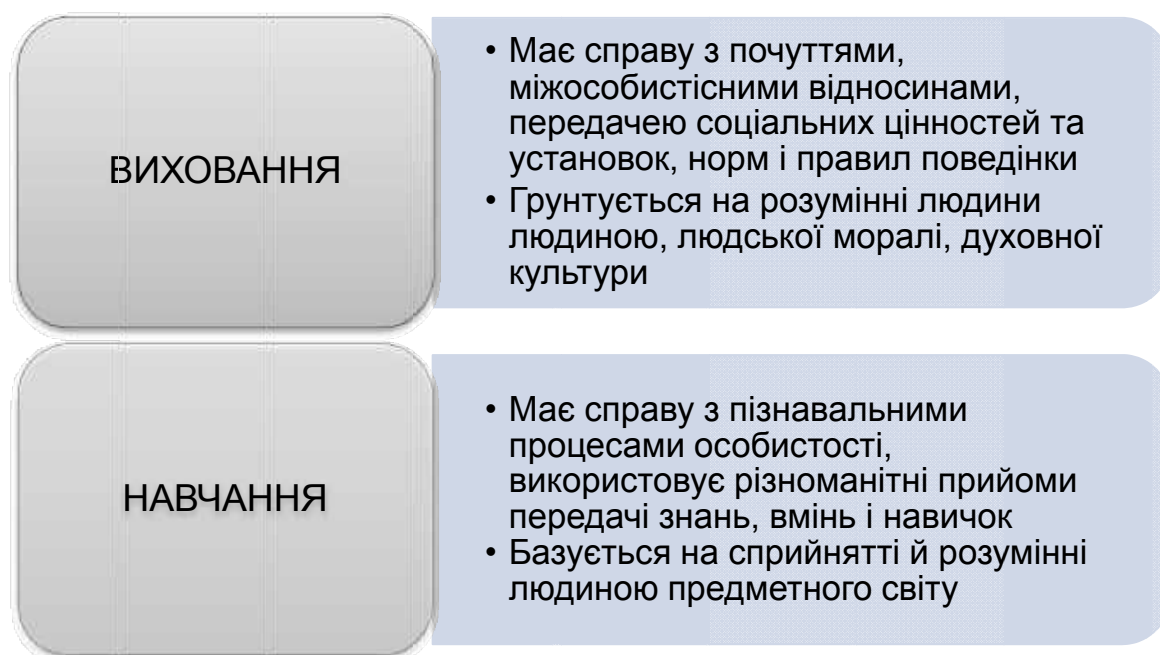

Рис. 1.3. Процеси виховання й навчання

До складу педагогічної психології входять такі розділи:

- психологія процесу виховання й самовиховання;
- психологія процесу навчання;
- психологія педагогічної діяльності й особистості педагога.

Основна увага в педагогічній психології приділяється психологічним особливостям учасників педагогічного процесу, а саме: особистості педагога й особистості учня (студента) як учасників безпосередньої цілеспрямованої взаємодії один з одним.

На думку А. В. Петровського, завданнями психологічного забезпечення педагогічного процесу є таке:

- урахувувати, що наукова інформація швидко застаріває, тому необхідно, щоб учень, пройшовши навчання, зміг самостійно засвоювати новішу інформацію;
- визначити загальні закономірності вікової психології в онтогенезі;
- дати психологічну характеристику особистості з урахуванням вікового етапу;
- визначити психологічні механізми засвоєння суспільного досвіду;
- вивчити психологічну основу індивідуального підходу;
- дослідити основи і причини відхилень в психічному розвитку особистості та ін.

1.2. Методологія й методи педагогічної психології

Методологія як наука про методи визначається сукупністю принципів, дотримання яких забезпечує ефективний добір і використання методів під час організації й проведення наукового дослідження.

Методологічні принципи педагогічної психології є основою добору методів, методик і технік у конкретному психолого-педагогічному дослідженні або практичному обстеженні. У сучасній психології виділяють такі методологічні принципи: детермінізму (закономірність і необхідна залежність психічних явищ від факторів, що породжують ці явища); розвитку (вивчення будь-якого психічного явища як процесу, що має початок, апогей і завершення); єдності психіки й діяльності (становлення внутрішнього змісту психіки через розвиток її зовнішньої активності); об'єктивності (забезпечення достовірності наукової інформації); системності (дослідження психологічної ситуації як системи взаємозв'язаних елементів), особистісного підходу (урахування зовнішніх характеристик середовища й внутрішньоособистісних детермінант активності об'єкта дослідження).

У педагогічній психології застосовуються загальноприйнятні методи дослідження: *організаційні* (визначення мети, структури й процедури дослідження – порівняльно-зрізовий, лонгітюдний, комплексний); *статистичне оброблення даних*; *інтерпретаційні*; *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизація, узагальнення, моделювання, індукція й дедукція); *емпіричні* (практичні) (рис.1.4, табл.1.1).

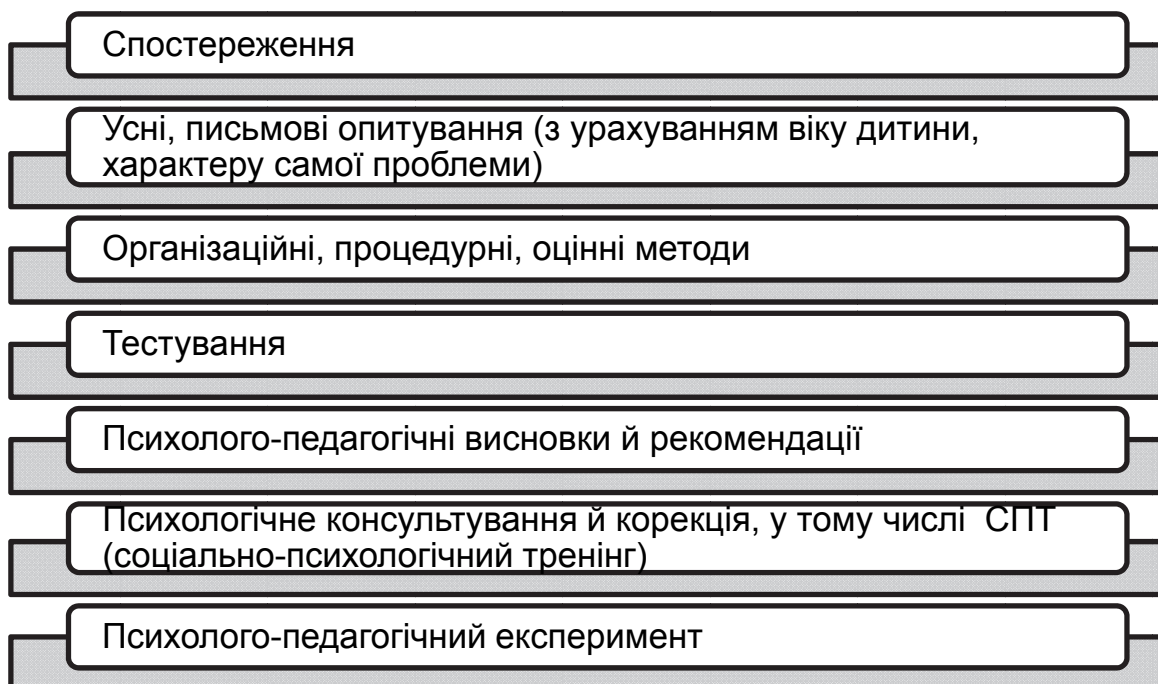

Рис. 1.4. Методи педагогічної психології

Характеристика методів педагогічної психології

Метод	Зміст методу
Анкета (анкетування)	Дає змогу отримати інформацію досить швидко і на великій кількості людей
Анамнез	Сукупність інформації про розвиток особистості й умов життя, яка збирається для прогнозування можливих відхилень у вихованні або навчанні та запобігання їм
Бесіда, інтерв'ю	Безпосереднє ознайомлення з особистістю в процесі взаємодії за допомогою запитань; пізнання психічних закономірностей шляхом усного збору інформації
Біографія	Збір даних на основі аналізу життєвих подій та їх опис
Дидактична або ділова гра	Символізує діяльність особистості, що дає змогу визначити психічні функції учнів; знімає напруження, яке виникає під час безпосереднього процесу навчання
Вивчення документації	Пізнання психічних явищ, психологічних фактів за зафіксованими результатами діяльності людини
Аналіз результатів діяльності	Емпіричний метод дослідження, суть якого полягає в пізнанні особливостей психічної діяльності, виведених назовні
Карти психічного розвитку	Фіксування результатів психічного розвитку в процесі навчання й виховання
Катарсис	Дослідження механізмів очищення, оновлення, полегшення психічних станів особистості
Контент-аналіз	Аналіз змісту
Кластерний аналіз	Зведення отриманих під час дослідження даних до загального однорідного показника, що дає змогу структурувати за класами
Кореляційний аналіз	Метод, який дає можливість визначити залежність однієї властивості (якості) від іншої
Лонгітюдний метод	Отримання психологічної інформації протягом тривалого часу
Метод моделювання	Вивчення психічної реальності з допомогою сконструйованих схем предмета чи явища
Спостереження	Емпіричний метод пізнання психічної реальності, що базується на цілеспрямованому сприйнятті
Метод полярних профілей	Застосовується для аналізу рис особистості або психічних проявів, що мають динамічну біполярну характеристику – від позитивних до негативних
Проективні методи	Емпіричний спосіб пізнання психічних фактів з допомогою інтерпретування зображення
Тести	Вивчення прихованих властивостей психічної діяльності школяра
Експеримент	Створення спеціальних умов для вивчення тієї чи іншої якості (характеристики)

Спеціальними методами педагогічної психології є: психолого-педагогічний експеримент; психолого-педагогічне тестування; психологічна корекція; психологічне консультування. Психолого-педагогічне тестування й психолого-педагогічний експеримент застосовуються для визначення рівня вихованості й навченості особистості та ефективності (ефекту) тих або інших методів педагогічного впливу на особистість з метою формування (виховання) якостей і вмінь.

Психологічне консультування – надання усної допомоги дитині (батькам, педагогам) у вигляді порад і рекомендацій.

Психологічна корекція – безпосередній вплив психолога за допомогою колекційної програми.

Запитання для самоконтролю

1. Визначіть специфіку розуміння основних методологічних принципів психологічної науки в педагогічній психології.
2. Розкрийте основні завдання сучасної педагогічної психології як науки.
3. Проаналізуйте підходи до визначення предмета педагогічної психології.
4. Охарактеризуйте шкільну документацію (положення про навчальний заклад, план роботи школи, навчальний план, навчальні програми, журнал класу, книга наказів, особові справи учнів і вчителів тощо) з точки зору практичного психолога в системі освіти.
5. Охарактеризуйте кожний метод дослідження в педагогічній психології й наведіть приклади з життя їх використання, ефективності й результативності.

Розділ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ

2.1. Процес виховання

Психологія виховання – розділ педагогічної психології, у якому вивчаються особливості учасників виховного процесу, вплив особистості вихователя на формування структури особистості вихованця, психологічні особливості й закономірності формування людини як особистості в умовах цілеспрямованого педагогічного впливу.

У психологічній літературі особливості виховного процесу визначаються добром психологічних теорій. Виділяють кілька концепцій (теорій) розвитку особистості, що пояснюють формування та зміни особистості, її поведінку під впливом вихователя (рис. 2.1).

Соціологізаторська	• Розвиток особистості залежить від її соціального оточення
Біологізаторська	• Розвиток особистості визначається її спадковістю
Теологічна	• Виховання особистості на релігійній основі
Психоаналітична	• Розвиток людини залежить від несвідомих біологічних потягів та інстинктів
Теорія біхевіоризму	• Поведінка людини є механічною реакцією організму на стимули оточення
Когнітивна	• Дослідження закономірностей процесів пізнання
Гуманістична	• Вивчення духовного розвитку людини, її особистісного зростання, самовизначення, самореалізації

Рис. 2.1. Концепції розвитку особистості

За означенням, виховання – процес організованого й цілеспрямованого впливу на особистість й поведінку дитини. Зміст процесу виховання вивчається в педагогіці, а в педагогічній психології досліджуються психологічні складові виховання. Під час виховання основний вплив здійснюється на систему смислоутворювальних мотивів і ціннісних орієнтацій особистості.

У педагогічній психології вивчаються особливості виховного впливу на становлення особистості в процесі її розвитку. Залежно від використання засоби виховання можуть бути прямими й непрямими (рис. 2.2, 2.3).

Рис. 2.2. Засоби виховного впливу

Рис. 2.3. Засоби виховання

Як і будь-який організований процес, виховання підпорядковується певним принципам (рис. 2.4).

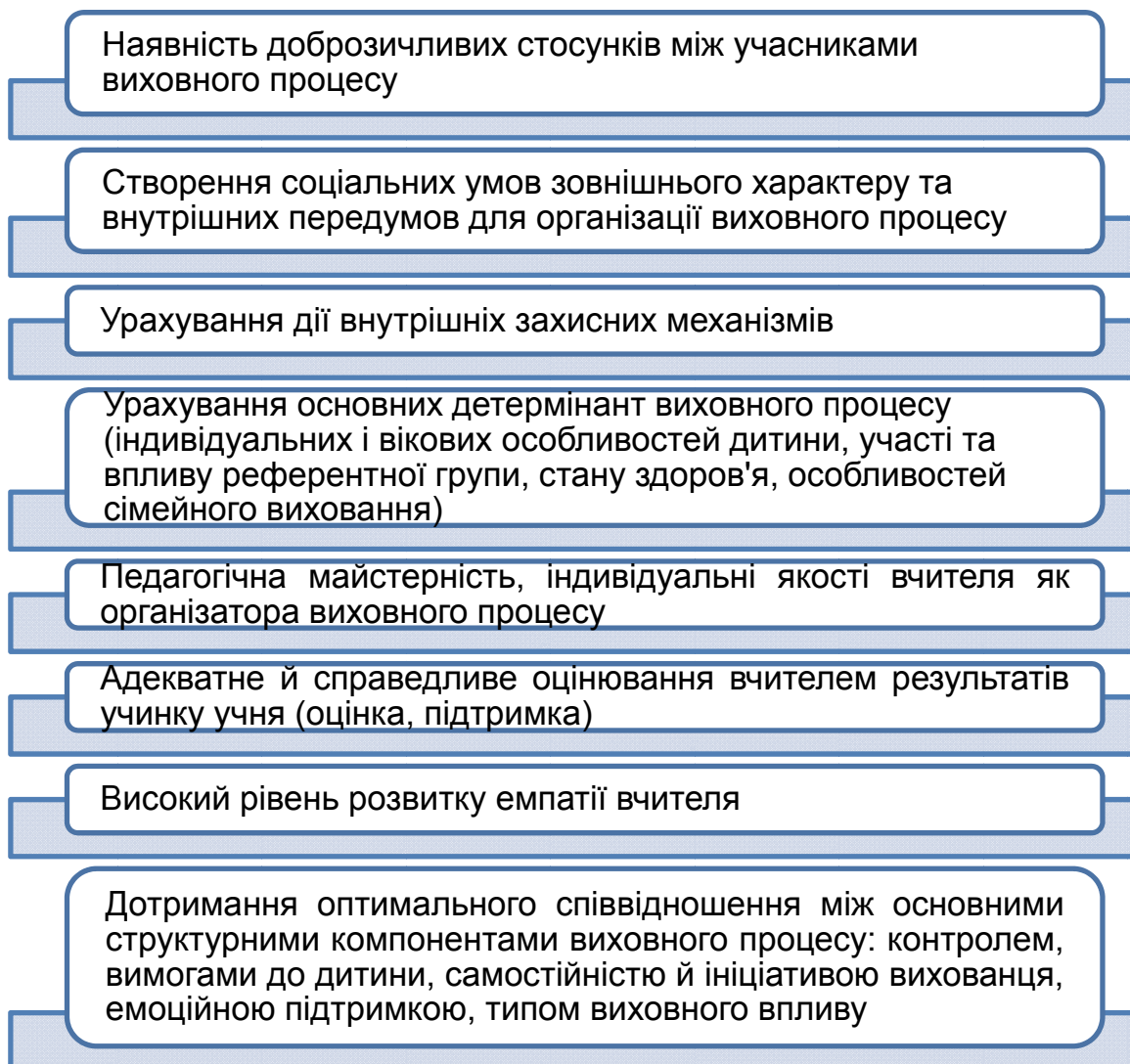

Рис. 2.4. Основні принципи організації виховного процесу й виховного впливу

Для виховання та виховного впливу використовуються механізми, засоби, методи впливу з відповідною виховною або формувальною метою.

У педагогічній літературі існує класифікація методів і засобів виховання як цілеспрямованого процесу. У педагогічній психології ефективно застосовуються ці методи й засоби з урахуванням вікових, індивідуально-психологічних і фізіологічних особливостей особистості вихованця (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Основні методи виховання

У психологічній і педагогічній літературі описано такі засоби виховного впливу та виховання:

- прями – безпосередній особистий вплив;
- непрямі – вплив з допомогою будь-яких засобів (книги, думки тощо);
- усвідомлювані – вихователь свідомо ставить певні цілі, а вихованці приймають їх;
- неусвідомлювані – відбуваються без безпосереднього впливу;
- емоційні – з використанням певних афективних (емоційних) станів;
- когнітивні – спрямовані на систему знань людини її перетворення;
- поведінкові – спрямовані безпосередньо на вчинки особистості.

Особливого значення в педагогічній психології набувають психотерапевтичні й психокорекційні методи впливу на особистість.

Педагогічна психологія, як і педагогіка, вивчає закономірності виховання й самовиховання:

- 1) єдність розвитку й виховання;
- 2) взаємозв'язок трьох факторів розвитку – середовища, виховання, спадковості – з провідною роллю виховання;
- 3) історичний характер;
- 4) взаємозв'язок пізнавальних і формувальних функцій виховання;

5) залежність результатів виховання від ступеня відповідності виховного ставлення меті виховання.

Самовиховання – діяльність людини, спрямована на зміну своєї особистості відповідно до усвідомлено встановлених цілей; удосконалення своїх якостей особисто (рис. 2.6).

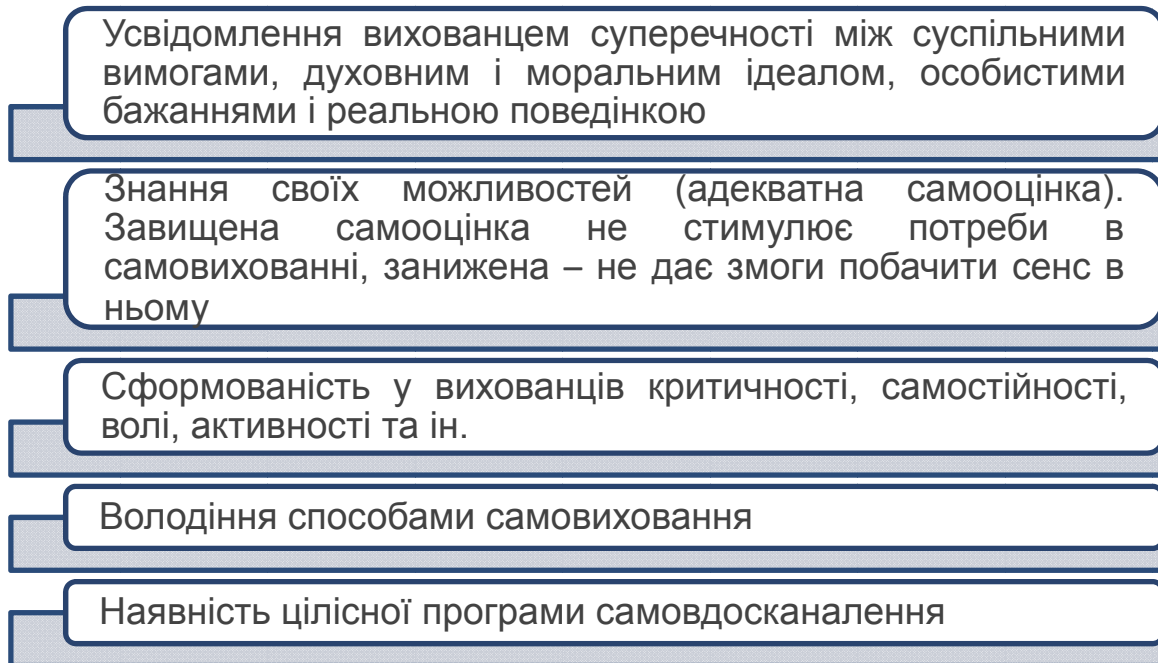

Рис. 2.6. Психологічні основи самовиховання

Основою методів самовиховання є такі психологічні механізми:

- *самопізнання* (самоспостереження, самоаналіз, самооцінювання, самопорівняння);
- *самовладання* (самоконтроль, самонаказ, самопереконавання, самонавіювання, самопідкріплення);
- *самостимулювання*;
- *самопоміч* (вміння підтримати себе).

2.2. Сімейне виховання

У психології виховання, що є розділом педагогічної психології, підкреслено, що на становлення особистості, формування рис характеру, вихованості, ціннісно-мотиваційної сфери особистості значно впливає сімейне виховання.

Суттєвого значення при прогнозуванні ефективності сімейних впливів на розвиток особистості дитини в сучасній психологічній науці набуває дослідження соціально-психологічних особливостей сім'ї.

Особливості сімейного виховання визначаються ставленням батьків до дитини, ступенем опікування, повнотою задоволення дитячих матеріальних і духовних потреб, рівнями вимог і контролю тощо. Відповідно до цього утворюються стилі сімейного виховання (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Типи сімейного виховання

Тип виховання	Емоційна основа	Протекція	Задоволення потреб	Вимоги	Контроль і санкції
Демократичний (гармонійний)	Розумна любов	Багато уваги	Повне	Справедливі	Розумна турбота
Гіперопіка	Безумовна любов	Надмірні увага й турбота	Максимальне	Відсутні	Слабкий контроль
Гіперсоціалізація	Зумовлена любов	Досить багато часу на виховання	Можливі варіанти	Високі	Можливі варіанти
Авторитарний (диктат)	Зумовлена любов або неприйняття	Відносно багато часу на виховання	Потреба у спілкуванні не задовольняється, інші потреби — по-різному	Високі, без пояснення причин	Тотальний контроль
Гіпоопіка:					
ліберальний	зумовлена любов	мало часу на виховання	можливі варіанти	слабкі	відсутній контроль
безконтрольність	неприйняття	мінімум уваги	недостатнє	відсутні	відсутній контроль
«виховання кронпринца»	неприйняття	заміна уваги подарунками	максимальне задоволення матеріальних потреб	відсутні	відсутній контроль
Емоційне відкидання:					
«виховання Попелюшки»	неприйняття	мало часу на виховання	недостатнє	високі	суворий контроль
жорстоке поведіння	неприйняття	увага не приділяється	максимальне задоволення матеріальних потреб	високі	відкрита агресія, знущання

Стиль сімейного виховання характеризує таке: ставлення батьків до своєї дитини та її діяльності; використання методів покарання й заохочення; ставлення до людей, що оточують дитину; формування у дитини моральних цінностей; увага до розумової діяльності дитини.

Психологи вважають, що сімейне виховання впливає на формування того чи іншого типу особистості. В. М. Мініяров описав стилі сімейного виховання й типи сформованої особистості (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Стилі сімейного виховання

Стиль сімейного виховання	Типологія особистості
Потуральний	Конформний соціально-психологічний
Змагальний	Домінуючий
Розважливий	Сензитивний
Перестережливий	Інфантильний
Контрольний	Тривожний
Співчутливий	Інтровертний
Гармонійний	Гармонійний

Порушення сімейного виховання трактується як стійке поєднання певних рис виховання, що призводять до негативних наслідків розвитку особистості дитини. Аналізуючи порушення сімейного виховання, психологи звертають увагу на такі критерії, як рівень протекції (скільки часу і сил батьки приділяють вихованню дитини), ступінь задоволення потреб, рівень вимогливості до дитини (заборони, покарання).

О. І. Власова вважає, що незалежно від того, якими є особливості порушення у взаємовідносинах батьків і дітей, виховна позиція дорослих є неефективною.

Психологи і педагоги називають причини неефективного батьківського виховання:

- педагогічна та психологічна неграмотність батьків;
- ригідні стереотипи виховання;
- вплив особливостей спілкування в сім'ї на стосунки батьків і дітей;
- особистісні проблеми й особливості батьків, які вносяться у спілкування з дитиною.

Часто батьки, використовуючи дітей, схильні вирішувати особистісні проблеми, що виражається в такому:

- передання дитині своїх власних небажаних якостей;
- винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- відхилення в установках батьків стосовно щодо статі дитини;
- нерозвиненість батьківських почуттів;
- надмірне розширення сфери батьківських почуттів;
- невпевненість батьків у вихованні;

- фобія втратити дитину.

Усі ці порушення спричинені підвищеною протекцією батьків (домінуючою або потуральною) або, навпаки, низькою опікою, емоційним відкиданням і жорстоким поведженням.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке ефективний виховний вплив? Наведіть класифікацію виховних впливів.
2. Перелічіть основні завдання психології виховання.
3. Проаналізуйте стилі сімейного виховання та їх наслідки.
4. Що таке сімейне виховання? Які фактори зумовлюють потенційний рівень сімейного виховання та його реальний вплив на соціалізацію дитини?
5. Сформулюйте власні правила сімейного виховання дитини.
6. Охарактеризуйте існуючі концепції виховання та розкрийте їх ефективність у сучасному середовищі. Опишіть позитивні й негативні сторони концепцій виховання.

Розділ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ

Навчання – специфічний вид діяльності, який здійснює педагог, організатор педагогічного процесу, з метою передати учням у педагогічно опрацьованій формі дозовану частину певної науково-практичної інформації.

У педагогічній психології психологічні особливості навчання розподіляють на психологічні особливості навчальної діяльності (учня) і психологічні особливості педагогічної діяльності (педагога).

У педагогіці ці процеси – учіння і викладання – взаємозв'язані, їх результативність та успішність залежать один від одного.

Викладання як діяльність – процес безпосереднього впливу вчителя на учня під час уроку засобами, що відповідають змісту навчальної дисципліни (предмета).

Навчальна діяльність – особлива форма соціальної активності, один із видів діяльності, спрямований на засвоєння дітьми, підлітками теоретичних знань, умінь і навичок.

Навчальна діяльність як учіння – це один з основних видів діяльності людини, спрямований на її саморозвиток через опанування

способів предметних і пізнавальних дій, узагальнених за формою теоретичних знань.

Існує класифікація видів учіння:

а) за набутим пізнавальним досвідом:

- безпосередній (чуттєвий, раціональний) досвід;
- узагальнений досвід, набутий унаслідок практичної, дослідницької, репродуктивної або творчої діяльності;

б) за умовами проходження учіння:

- організоване;
- стихійне;

в) за характером процесу учіння:

- цілеспрямоване (спеціально спрямоване на засвоєння);
- мимовільне як сукупний продукт діяльності.

Учіння – це діяльність учня під час навчального процесу. На ефективність навчальної діяльності впливають організація діяльності вчителя й учня, організація навчання, мотиваційні складові навчального процесу.

3.1. Психологічні причини неуспішності навчання

Неуспішність слід трактувати як комплексну підсумкову непідготовленість учня, яка має місце наприкінці певного проміжного етапу навчання (рис. 3.1).

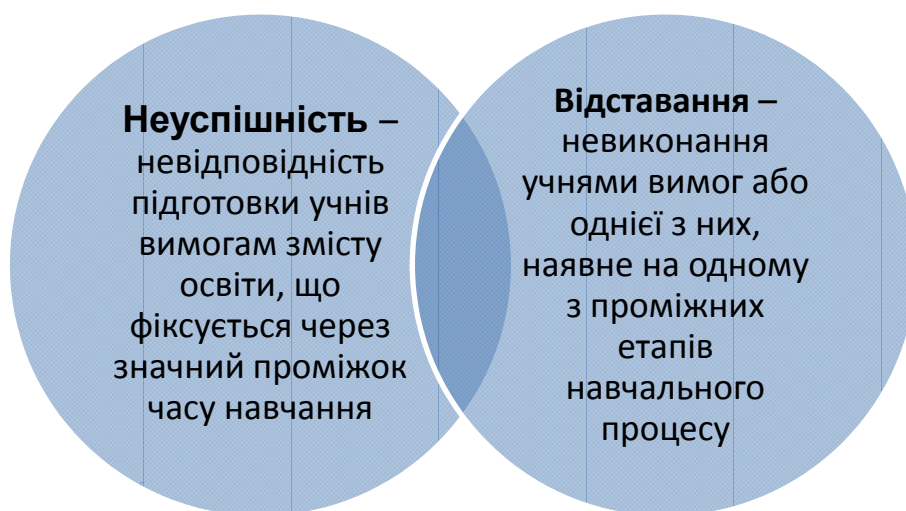

Рис. 3.1. Неуспішність і відставання

Неуспішність містить різні елементи, що стосуються освіченості, вихованості й розвитку. Відставання й неуспішність взаємозв'язані. У неуспішності синтезовано окремі відставання, неуспішність є результатом процесу відставання (рис. 3.2).

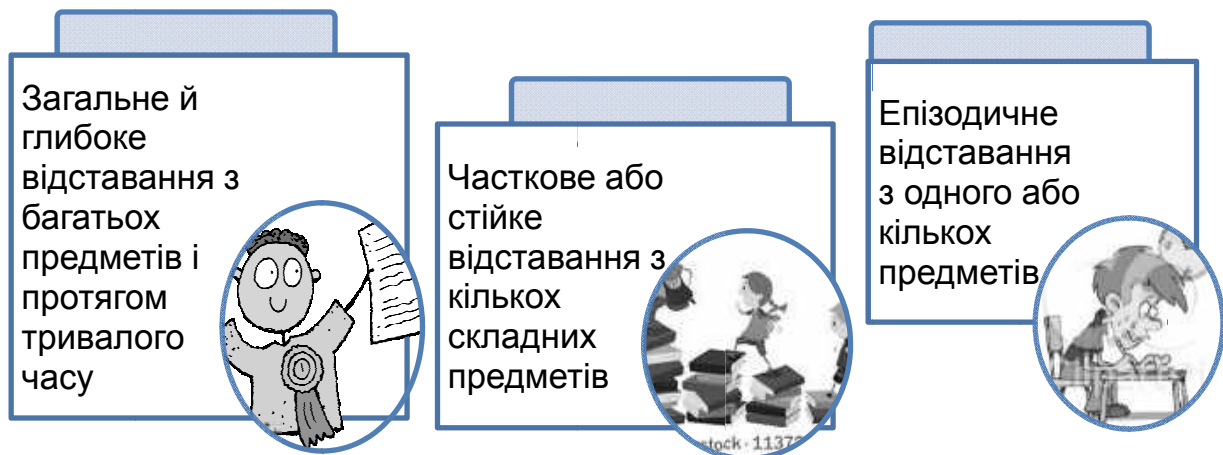

Рис. 3.2. Прояви неуспішності

Відставання співвідноситься з неуспішністю як частина з цілим. Відставання пов'язане з одним з елементів неуспішності. Якщо своєчасно не помітити невідповідності учня з якогось елемента й не провести відповідну корекційну роботу, то це може призвести до появи неуспішності.

Елементи й ознаки неуспішності визначаються складом змісту освіти.

Елементом є знання, способи діяльності (уміння, навички, інтелектуальні дії – дії сприймання, пам'яті, мислення, створення образів), характер ставлення до світу, до людей, до діяльності.

Зміст навчальних дисциплін побудовано таким чином, що в одних провідна роль належить знанням, в інших – способам діяльності (рис. 3.3).

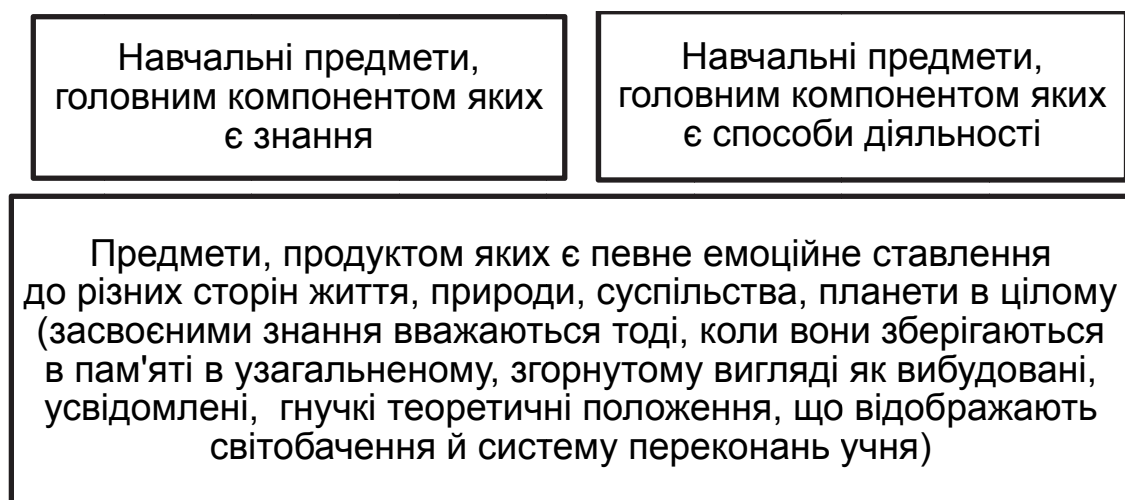

Рис. 3.3. Типи навчальних предметів

За допомогою такої побудови навчальних дисциплін є можливість охарактеризувати критерії визначення неуспішності (рис. 3.4), особливості прояву відставання (рис. 3.5) і види відставання (рис. 3.6).

Є труднощі у відтворенні теоретичних положень (не може відповісти на запитання, виділити головну думку, оцінити правильність відповіді іншого учня, відтворити формулу, визначити поняття, допускає помилки в термінах, не може використати закон або правило для розв'язання типових і нестандартних задач)

Відсутність пізнавального інтересу, несформованість інтересу до самостійного добору способів, дій, операцій, байдужість до своїх успіхів і невдач

Відсутність бажання використати правило, виконати важку роботу або завдання творчого характеру

Рис. 3.4. Критерії визначення незасвоєних знань

Рис. 3.5. Прояви відставання

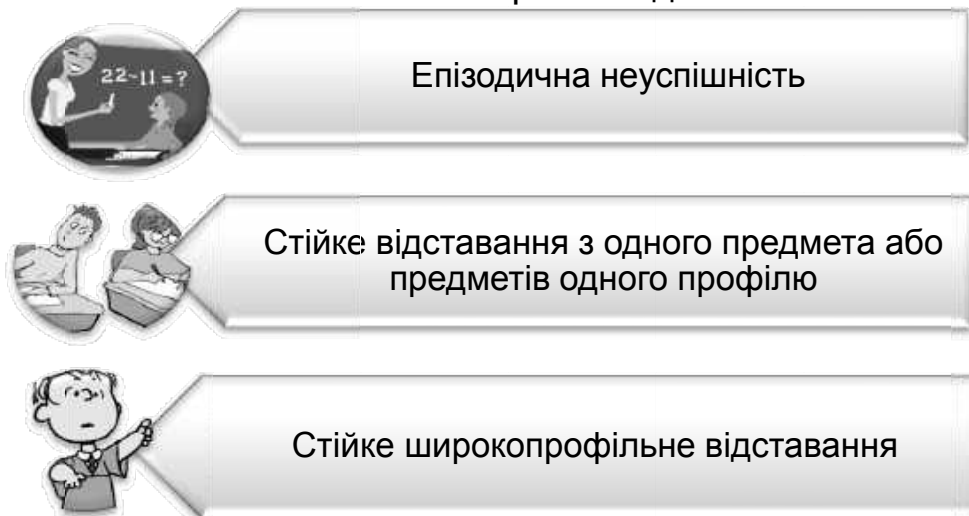

Рис. 3.6. Види відставання

Під неспішністю розуміють невідповідність підготовки учнів вимогам змісту освіти. Підґрунтям відставання є розбіжності між вимогами, що ставляться до пізнавальної діяльності учнів, і реально досягнутим рівнем розумового розвитку й потенційними можливостями.

У педагогічній психології описано психологічні причини неспішності й відставання (рис. 3.7 – 3.9).

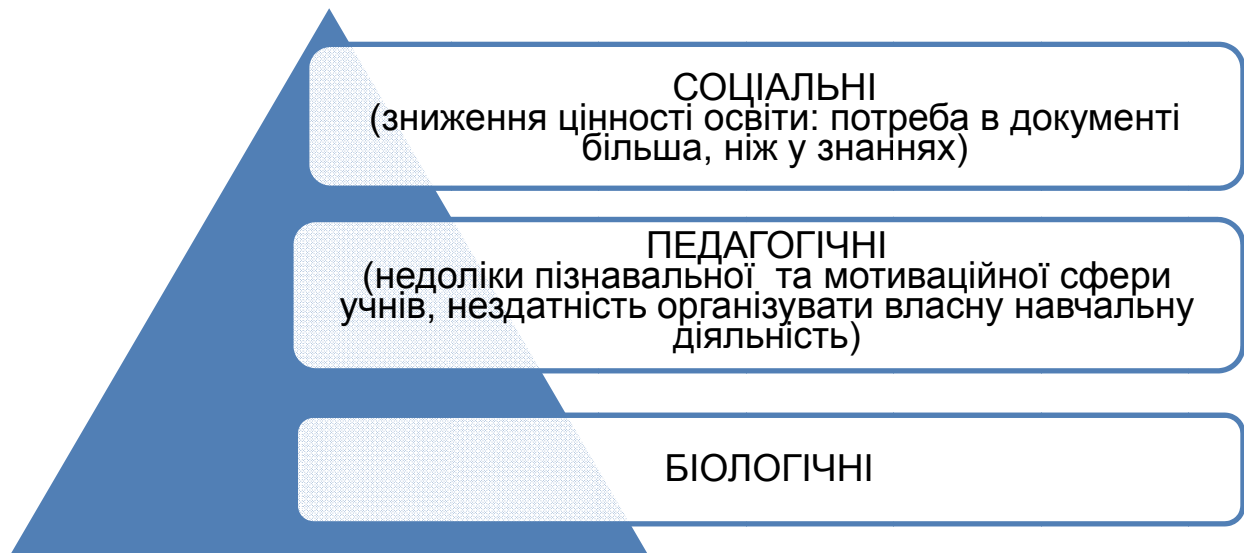

Рис. 3.7. Причини неспішності

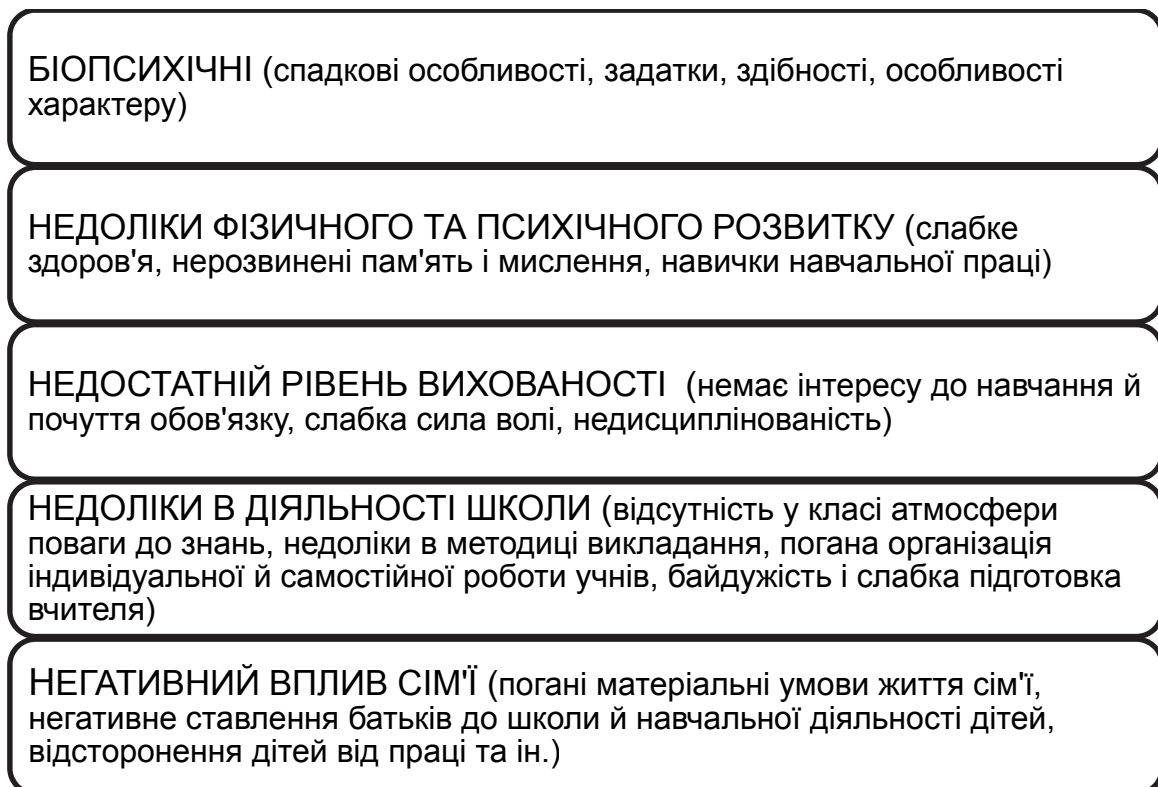

Рис. 3.8. Причини відставання в навчанні

Дидактична, психологічна, методична некомпетентність	Уніфікованість системи навчання, однаковий для всіх зміст освіти, що не задовольняє потреб дітей
	Стереотипність методів і форм навчання, вербалізм, недооцінювання емоцій у навчанні
	Невміння визначити мету навчання, налагодити ефективний контроль за його результатами
	Зневажливе ставлення до розвитку учнів, практицизм, орієнтація на "зубріння"

Рис. 3.9. Загальні причини неуспішності навчання

Особливості та специфіка відставання й неуспішності учнів залежить від вікових, психофізіологічних, особистісних особливостей самих учнів, сформованості їх ціннісно-мотиваційної сфери та наявності або відсутності пізнавального інтересу, розвитку та психологічних процесів (рис. 3.10).

Рис. 3.10. Труднощі молодших школярів під час засвоєння навчального матеріалу

Якість письма залежить від рівня розвитку психомоторної сфери учня. Конкретні недоліки розвитку психомоторної сфери:

- несформованість зорово-рухової координації;

- низький рівень диференційованості м'язових зусиль руки;
- недоліки в розвитку мікромоторики.

Психологічні причини, що є основою труднощів когнітивного компонента навичок письма, читання й обчислювальних умінь:

- несформованість просторових уявлень;
- недоліки в розвитку процесів звуко-літерного аналізу й синтезу та фонетико-фонематичного сприйняття;
- недоліки в розвитку пізнавальних процесів

Зазначені труднощі під час засвоєння навчального матеріалу можуть створювати певні особливості розумової діяльності молодших школярів (рис. 3.11).

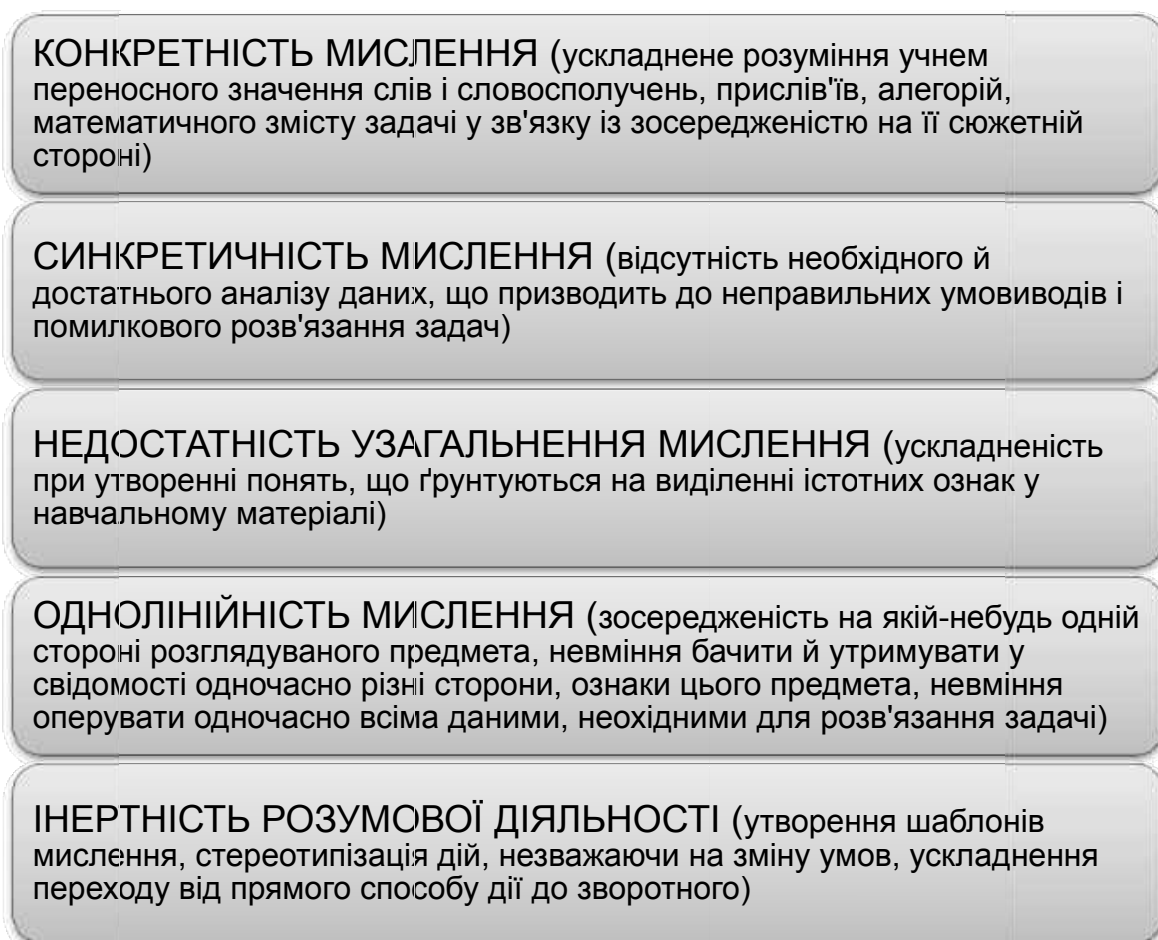

Рис. 3.11. Вікові особливості розумової діяльності як наслідок особливостей формування когнітивного компонента

Через несформованість процесів самоконтролю й саморегуляції виникають труднощі, які характеризують недоліки регуляторного компонента навичок письма, читання й обчислювальних умінь.

Наслідки недостатності процесів самоконтролю й саморегуляції:

- невміння виявляти свої помилки;
- збільшення кількості помилок до кінця роботи;
- виконання вимог учителя в неповному обсязі;
- труднощі з формуванням рухових навичок письма;
- повільний темп письма.

Наслідки труднощів, які пов'язані з особливостями природної організації нервової системи учня:

- пропуск букв, складів, недописування слів і речень (як наслідок того, що учень квапиться, щоб не відстати від класу або щоб виконати завдання першим, або боїться допустити помилку);
- повільний або поспішний темп письма, читання, лічби;
- невиконання письмових завдань у повному обсязі, якщо час, відведений на роботу, обмежується;
- уповільнена розумова діяльність.

Недоліки пізнавальної діяльності:

- несформованість прийомів навчальної діяльності;
- недоліки в розвитку мотиваційної сфери учня;
- неадекватне використання учнем індивідуальних типологічних особливостей;
- невміння вчитись, переборювати труднощі;
- труднощі засвоєння навчального матеріалу.

3.2. Робота з різними видами неуспішності в навчанні

З точки зору практиків педагогічної діяльності, діти з відставанням і неуспішністю належать до категорії слабких дітей відповідно до умов виконання навчального навантаження. І в педагогіці, і в психології існує робота з такою категорією учнів. Робота педагога спрямована на подолання недоліків, пов'язаних з дидактичними завданнями навчального процесу. Робота психолога у сфері освіти найчастіше спрямована на усунення недоліків або вирішення проблем, пов'язаних з особистісними та психічними особливостями учнів (рис. 3.13, 3.14).

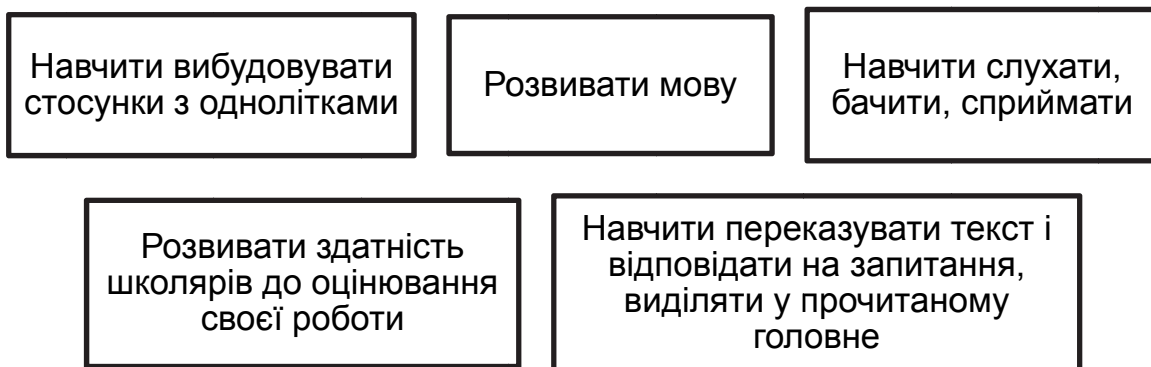

Рис. 3.12. Принципи роботи вчителя зі «слабкими» учнями

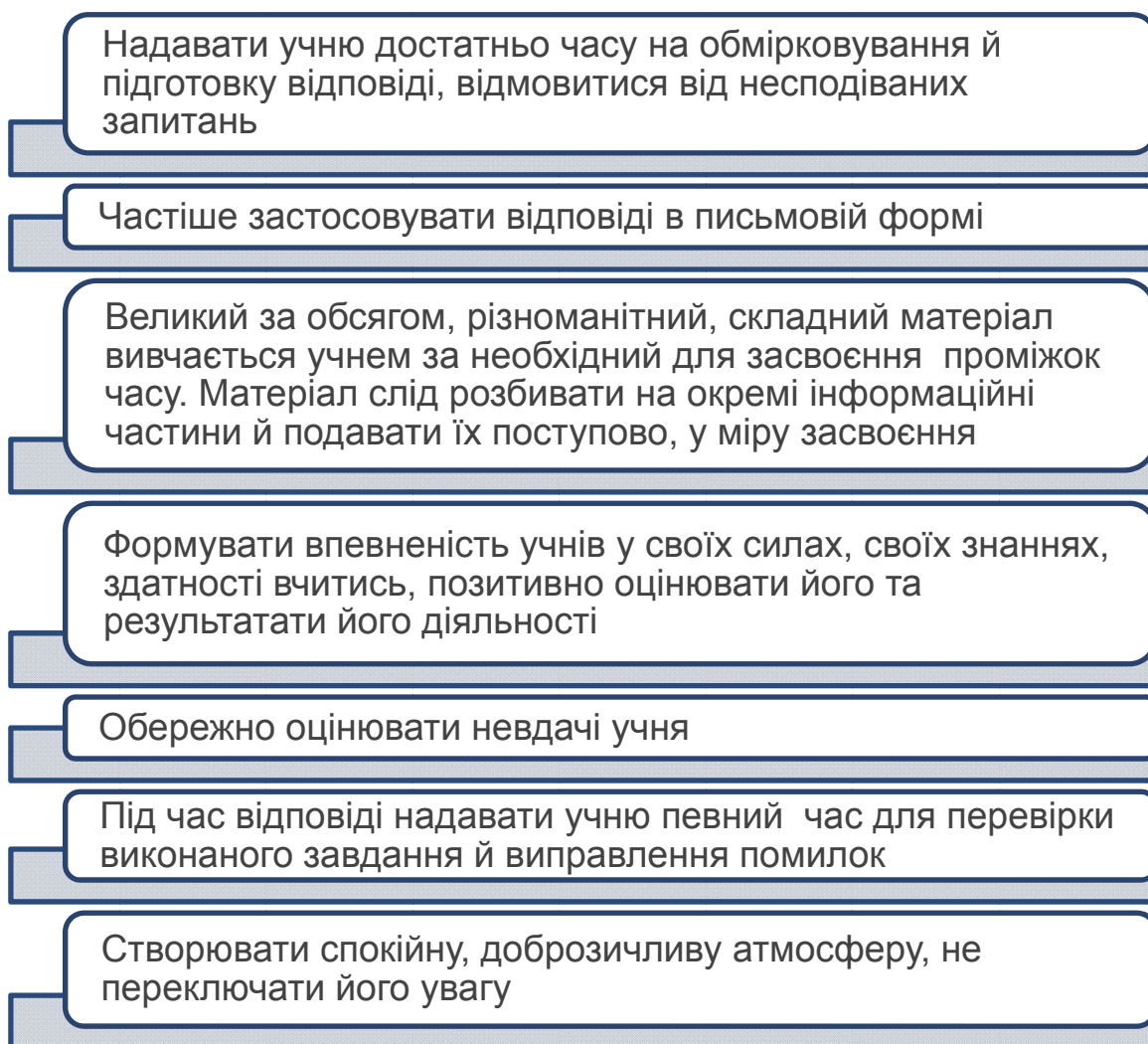

Рис. 3.13. Рекомендації психолога щодо роботи вчителя зі «слабкими» учнями

У процесі засвоєння чи незасвоєння пізнавальної інформації учнями під час процесу навчання особливу увагу, на думку психологів, слід приділяти психофізіологічним особливостям школярів, наприклад

центрально-нервовій системі та її показнику – типу темпераменту учня (рис. 3.14 – 3.16).

Переваги учнів зі слабкою нервовою системою	Більш успішні в роботах монотонного характеру
	Успішні в тих видах діяльності, де мають час на попередню підготовку
	Успішні в ситуаціях, які потребують від них послідовної, планомірної роботи, що є для них найбільш сприятливою
	У ситуаціях, де потребуються розуміння та знання предмета понад шкільну програму, успішні, оскільки здатні самі заглиблюватися у зв'язки й відносини всередині навчального матеріалу
	Схильні до ретельного контролю виконання навчальних завдань і перевірки отриманих результатів

Рис. 3.14. Переваги учнів зі слабкою нервовою системою

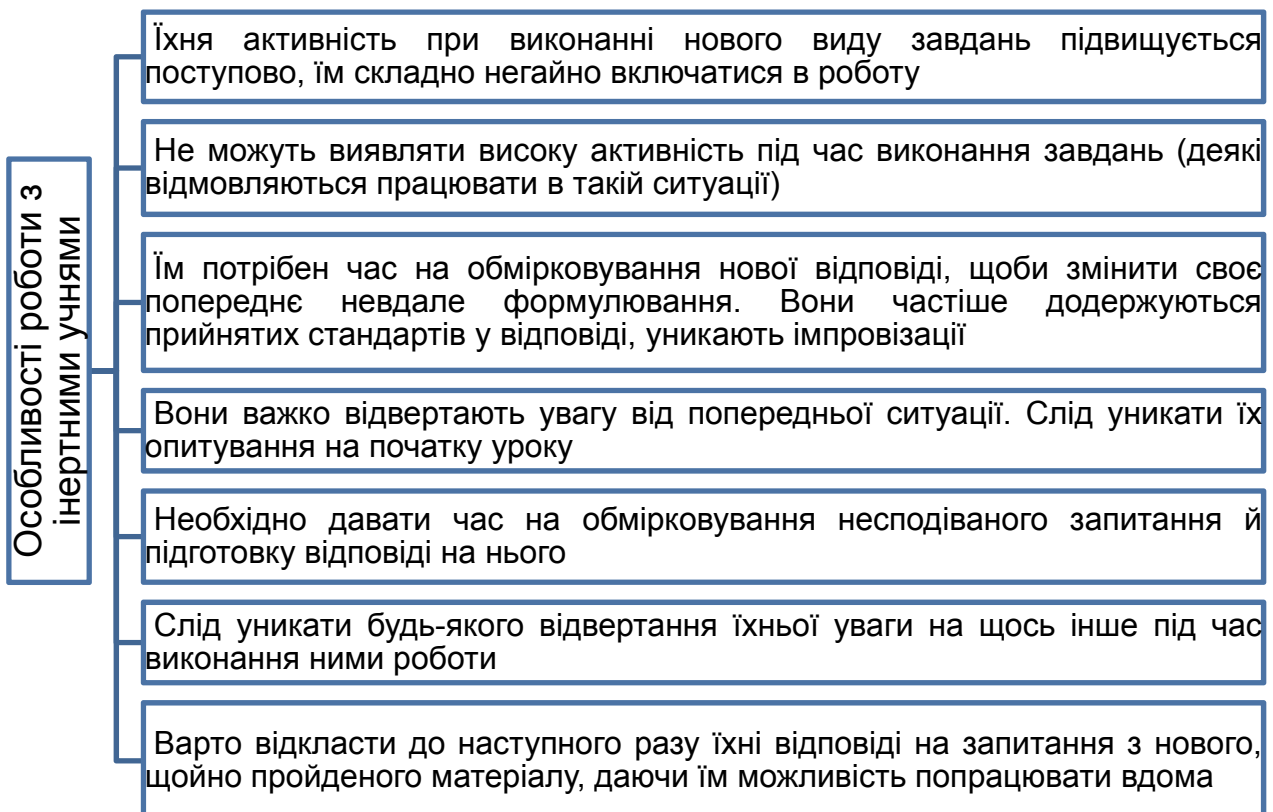

Рис. 3.15. Правила роботи з інертними учнями

Рис. 3.16. Сильні сторони інертних учнів порівняно з учнями, що мають рухливі нейродинамічні здібності

Але якими б не були особливості учнів, психологи й педагоги вважають, що існує стандартна система заходів, спрямованих на усунення причин неуспішності школярів (рис. 3.17) та запобігання їй (рис. 3.18).

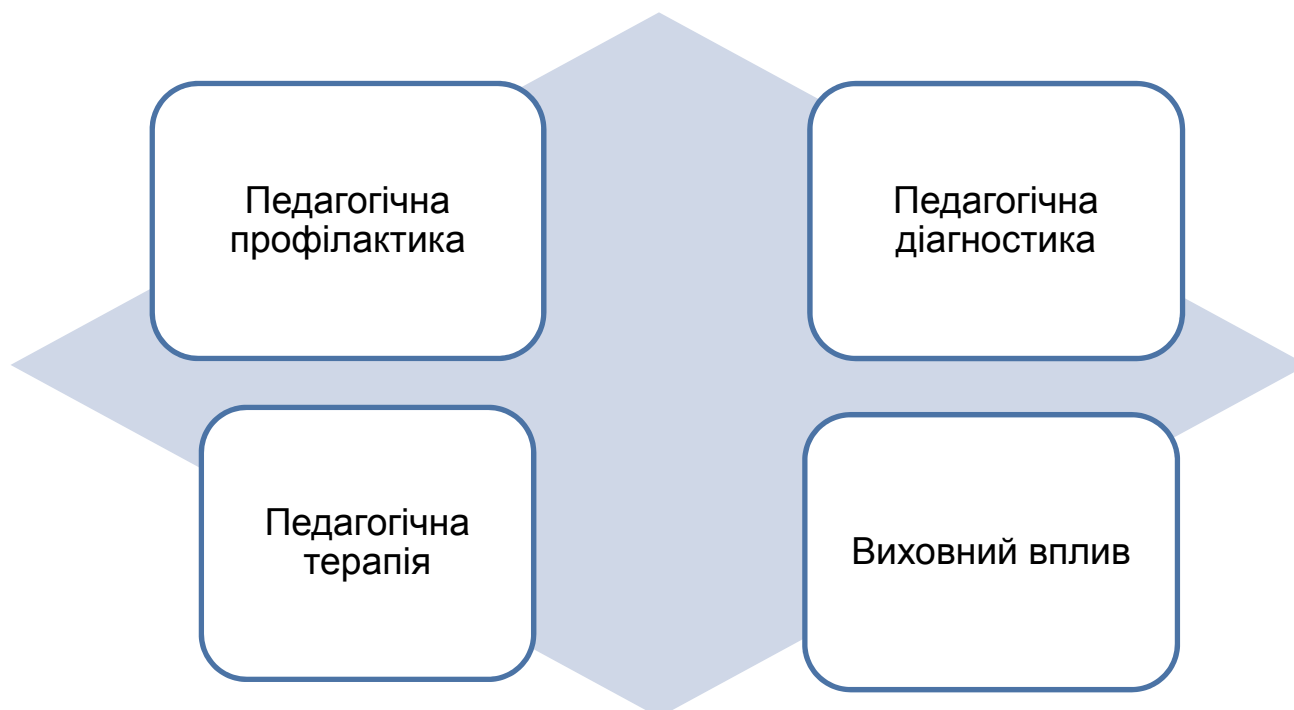

Рис. 3.17. Заходи усунення дидактичних причин неуспішності

Рис. 3.18. Система заходів, спрямованих на запобігання неуспішності

Педагогічна профілактика – пошук оптимальних педагогічних систем, методів і форм навчання, нових педагогічних технологій.

Педагогічна діагностика – систематичний контроль оцінювання результатів навчання, своєчасне виявлення прогалин у навчанні.

Методи педагогічної діагностики: бесіда з учнями й батьками; спостереження за учнями; тестування; аналіз результатів їх діяльності; підбиття підсумків на педагогічному консилиумі вчителів.

Педагогічна терапія – заходи з метою усунення відставання в навчанні (проведення додаткових занять, організація класів вирівнювання).

У класах вирівнювання навчаються нормальні діти, які мають певну затримку в розвитку сприймання й мислення, послаблення пам'яті, нестійку увагу. Головним є достатнє засвоєння учнем матеріалу, ліквідація прогалин у знаннях, розвиток уміння вчитися для того, щоб за 2–3 роки інтенсивної роботи такі діти зрівнялися у знаннях зі своїми однолітками, які встигають за навчальним навантаженням.

Виховний вплив – налагодження індивідуальної виховної роботи з учнем, співпраця з батьками.

Психологи вважають, що однією з головних причин шкільної неуспішності є низький рівень психічної адаптовності дитини до нових умов, шкільних правил, вимог учителя, загалом, до нової соціальної ситуації (рис. 3.19, 3.20).

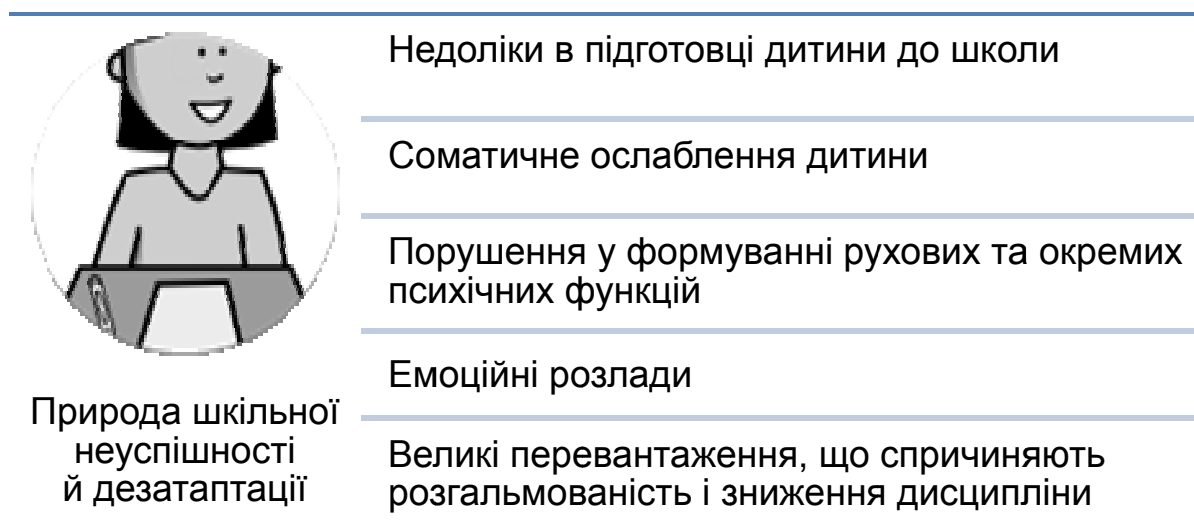

Рис. 3.19. Фактори виникнення шкільної неуспішності, дезадаптації

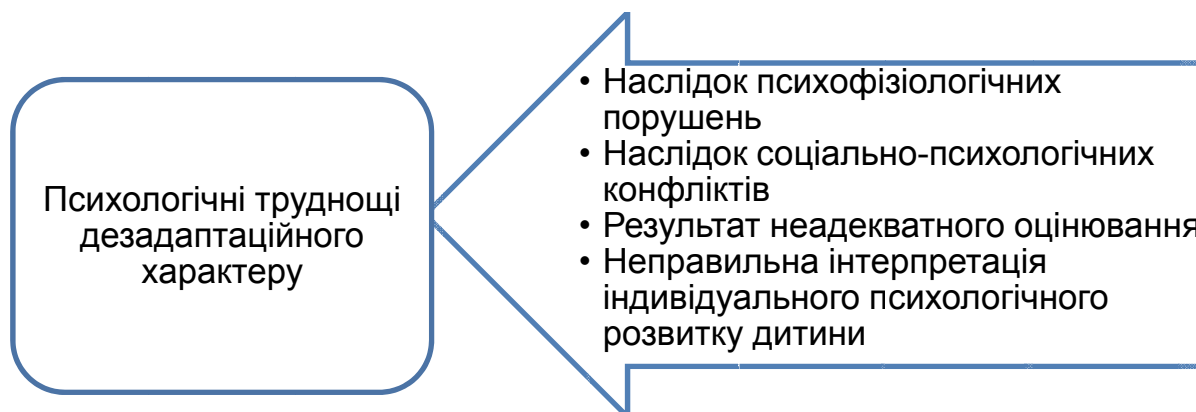

Рис. 3.20. Причини формування вторинних психологічних труднощів дезадаптаційного характеру

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте завдання психології навчання.
2. Сформулюйте поняття «неуспішність». Проаналізуйте особливості виникнення шкільної неуспішності.
3. Опишіть систему заходів щодо запобігання неуспішності.
4. Наведіть психологічні особливості існуючих педагогічних технологій. Опишіть позитивні й негативні сторони педагогічних технологій та їх використання.
5. Охарактеризуйте заходи щодо усунення неуспішності. Наскільки ефективним є їх використання?
6. Складіть свою систему заходів щодо роботи зі школярами, що мають труднощі в оволодінні знаннями будь-якого навчального предмета.
7. Розробіть опитувальник (анкету), що розкриває умови запобігання неуспішності в підлітковому віці.

Розділ 4. ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

4.1. Психологічні особливості діяльності педагога

Педагогічна діяльність – об'єкт дослідження різних галузей педагогічної науки: дидактики, теорії виховання тощо.

Психологія в педагогічній діяльності допомагає (рис. 4.1):

- визначити, що, як і в якій послідовності необхідно передавати дітям, щоб одержати максимально можливий ефективний результат;
- правильно оцінити результати процесів педагогічного впливу з використанням можливостей психодіагностики;
- науково обґрунтувати рекомендації щодо врахування вікових особливостей дітей, які є необхідними для постановки цілей і завдань навчання й виховання;
- вирішити питання психокорекції пізнавальної й особистісної сфери дитини.

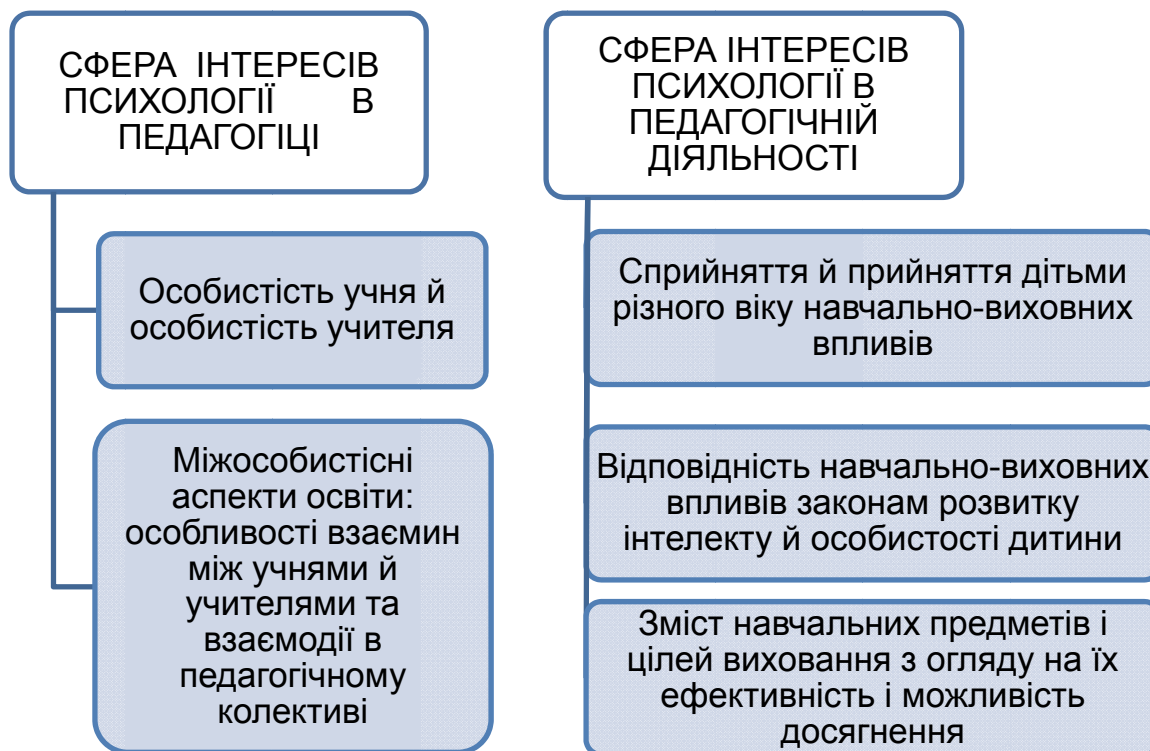

Рис. 4.1. Сфера інтересів психології в педагогіці й педагогічній діяльності

Психологію педагогічної діяльності можна визначити як галузь психологічного знання, у якій досліджуються психологічні закономірності праці вчителя, а також те, як учитель сприяє трансформації й реалізації цілей педагогічної діяльності, усвідомлює актуальність завдань, форм і методів своєї діяльності залежно від конкретних умов.

Одне з основних завдань психології педагогічної діяльності – це вивчення структури особистості педагога (учителя), його психологічних, психофізіологічних, особистісних характеристик і професійних здібностей (рис. 4.2).

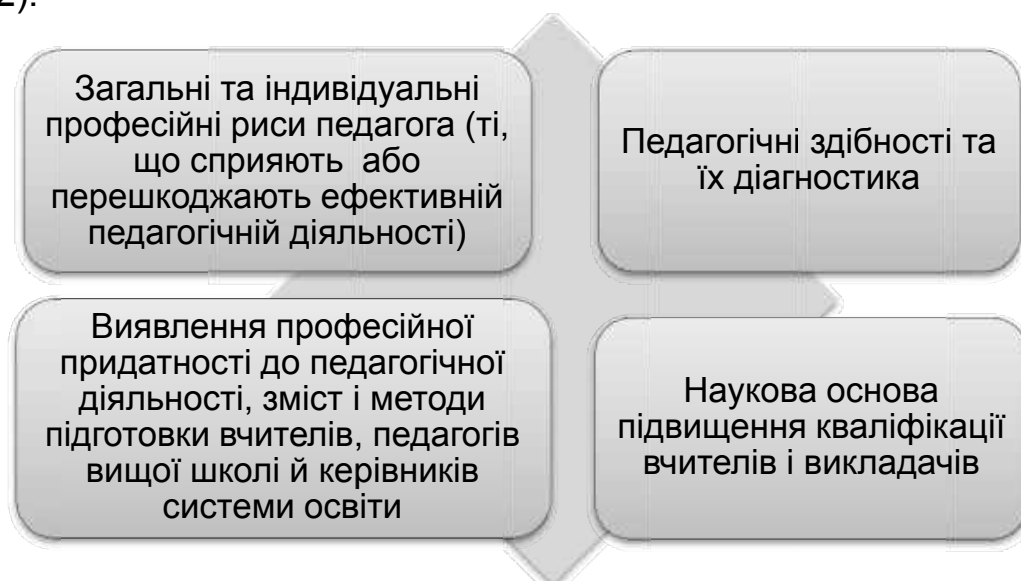

Рис. 4.2. Психологія вчителя як складова педагогічної психології

Педагогічна діяльність – це процес (вид професійної діяльності), спрямований на виконання поставлених завдань. Як і будь-яка інша діяльність, така діяльність має такі складові: функції, мотив, ціль, предмет, засоби, способи, продукт і результат (рис. 4.3, 4.4).

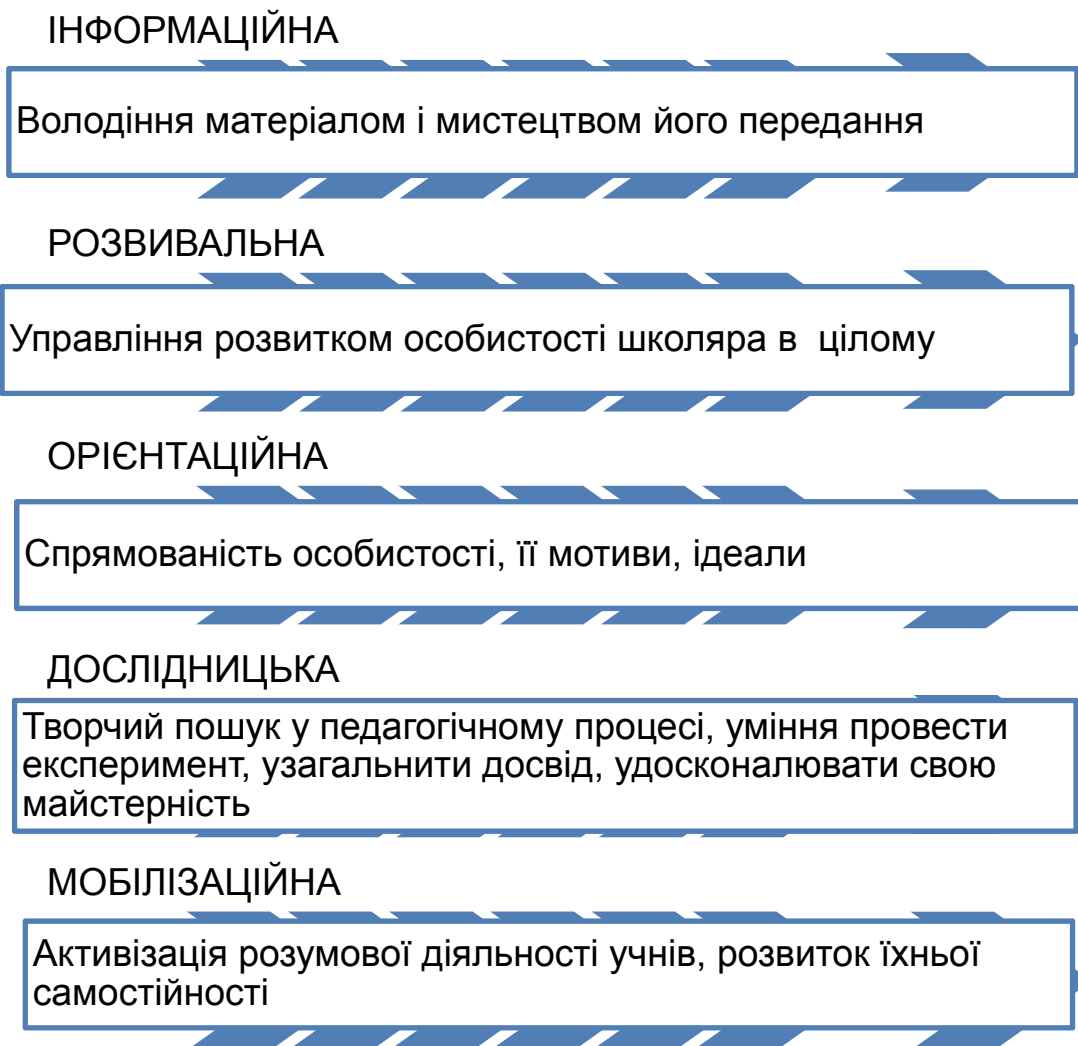

Рис. 4.3. Функції педагогічної діяльності (за Щербаковим)

На думку О. І. Власової, існують різні рівні продуктивності педагогічної діяльності:

- непродуктивний (репродуктивний) – діяльність як ретрансляція знань;
- малопродуктивний (адаптивний) – подання знань з урахуванням особливостей аудиторії;
- середньопродуктивний (локально моделювальний) – володіння педагогом стратегіями навчання за окремими розділами предмета;
- продуктивний (системно моделювальний) – володіння педагогом технологією формування системних знань;

- високопродуктивний – педагог перетворює свій предмет на засіб формування особистості учня, його потреб у самовихованні й самоосвіті.

Конструктивний компонент: конструювання уроку; складання конспекту уроку; пошук шляхів активізації та інтенсифікації процесу навчання. В основі конспекту уроку – підбір навчального матеріалу відповідно до шкільної програми, перероблення для викладання учням навчального матеріалу, який розміщено в підручниках, методичних розробках, науковій літературі.

Організаційний компонент: організація викладення навчального матеріалу; організація своєї поведінки на уроці; організація діяльності дітей (постійна активізація їх пізнавальної сфери). Усі три компоненти тісно пов'язані між собою.

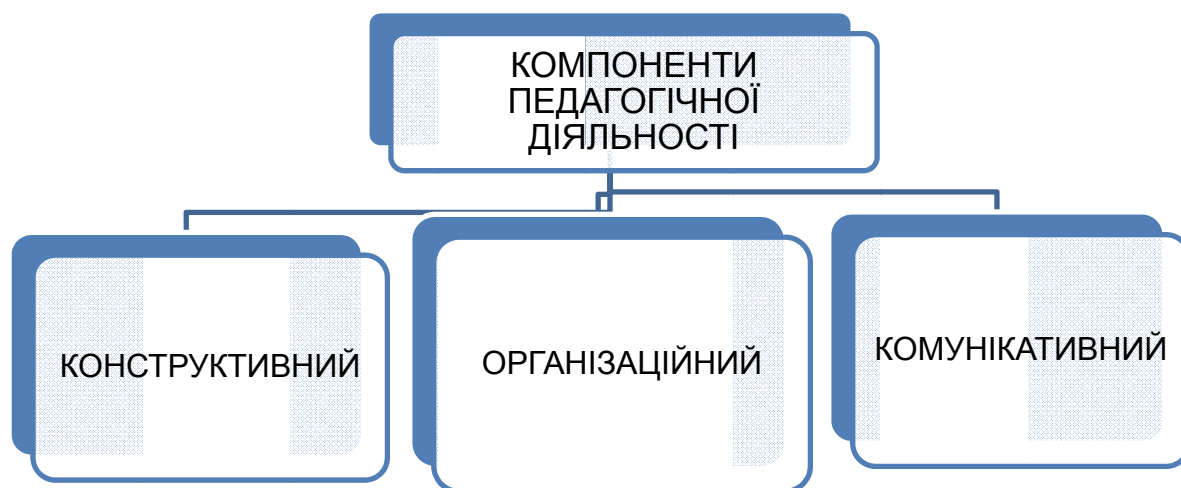

Рис. 4.4. Компоненти педагогічної діяльності

Комунікативний компонент – установлення й підтримка відносин з учнями, батьками, адміністрацією та вчителями. Ставлення учителя до учнів визначає успіх конструктивної й організаційної діяльності вчителя й емоційне благополуччя школяра в процесі навчання. Комунікативний компонент педагогічної діяльності визначає особливості емоційного ставлення педагога до учнів (студентів), а саме: емоційно-позитивний активний, емоційно-позитивний пасивний, емоційно-негативний активний, емоційно-негативний пасивний, неврівноважений.

Існує кілька видів діяльності педагога (учителя): навчальна, виховна, організаційна, консультативна, самоосвітня тощо.

Кожний із цих видів педагогічної діяльності реалізує такі педагогічні функції:

- цілепокладальна – орієнтувальна, мобілізаційна, розвивальна, інформаційна;

- організаційно-структурна – конструктивна, організаційна, комунікативна, гностична;
- конструктивна – добір навчальної інформації, проектування власної діяльності й діяльності учня.

Технологічні, дидактичні, виховні, організаційні, емоційні складові педагогічної діяльності визначають стиль цієї діяльності (рис. 4.5).

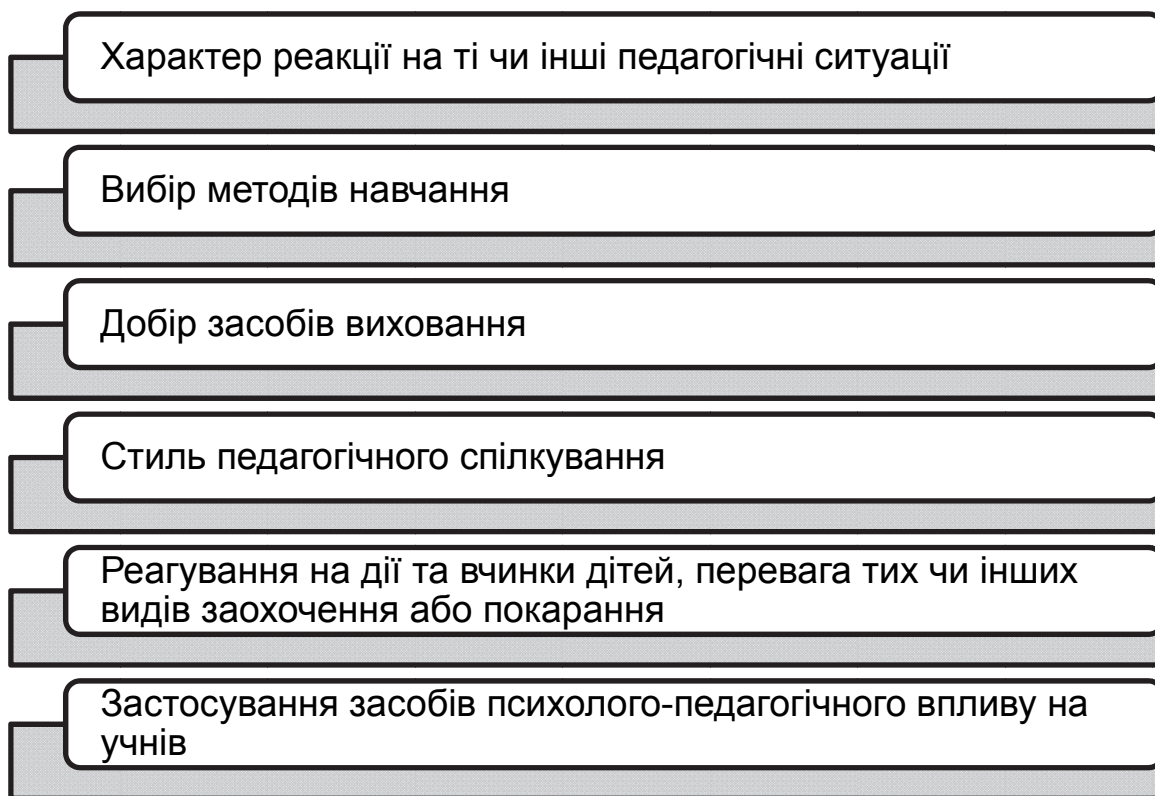

Рис. 4.5. Складові, що визначають стиль педагогічної діяльності

4.2. Особистість педагога як предмет педагогічної психології

Особистість педагога – системотвірний блок професійної компетентності педагога; система ціннісних орієнтацій, мотивів і стилю індивідуальної діяльності та спілкування.

Індивідуальний стиль педагогічної діяльності вчителя виявляється в тому, як він ураховує свої індивідуальні схильності, особливості, свою індивідуальність в педагогічному процесі.

До структури особистості вчителя входять: спрямованість, соціальна, пізнавальна, професійна мотивація й педагогічні здібності (рис. 4.6).

Дидактичні здібності дають змогу вчителю успішно здійснювати добір змісту й методів навчання, доступно викладати навчальний матеріал, спонукаючи до пізнавальної активності учнів

Експресивні здібності дають змогу вчителю знайти найкращу емоційно виразну форму викладення програмного матеріалу

Перцептивні здібності виражаються в психологічній спостережливості педагога стосовно учнів, у проникненні в їхній внутрішній духовний стан, розумінні їхніх вікових та індивідуальних особливостей

Організаторські здібності вчителя забезпечують дисципліну й порядок у класі, продумане використання кожної хвилини уроку, створення дружного й згуртованого учнівського колективу

Сугестивні, або авторитарні, здібності – здібності до навіювання, сильний емоційно-вольовий вплив учителя на учнів і вміння на цій основі завоювати у них авторитет

Академічні здібності, пов'язані із засвоєнням знань, навичок та умінь у відповідній галузі науки

Рис. 4.6. Педагогічні здібності (за Гонобліним)

До спеціальних педагогічних здібностей відносять педагогічний такт, здібності до виховання дітей і педагогічне спілкування.

Педагогічний такт визначається психологічними сторонами особистості вчителя, його орієнтацією в прийомах і засобах педагогічного впливу, моральними установками і принципами, яких учитель дотримується (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Педагогічний такт та його складові

Педагогічна майстерність – поєднання загального, необхідного для професії педагога, та індивідуального. Існує чотири групи характеристик педагогічної майстерності:

- гуманістична спрямованість – орієнтація на іншого;
- професійні знання – знання предмета, методики його викладання, вільне володіння професійно необхідним змістом і способами передавання його аудиторії;
- педагогічні здібності – висока працездатність, емоційна стабільність, динамічність особистості, креативність, високорозвинений інтелектуальний потенціал, комунікативні уміння тощо;
- педагогічна техніка – система добре опрацьованих професійних навичок і вмінь (інтелектуальних, поведінкових, комунікативних), що дають змогу виконувати професійну роботу швидко, чітко й результативно.

Педагогічна майстерність характеризується певними принципами (рис. 4.8).

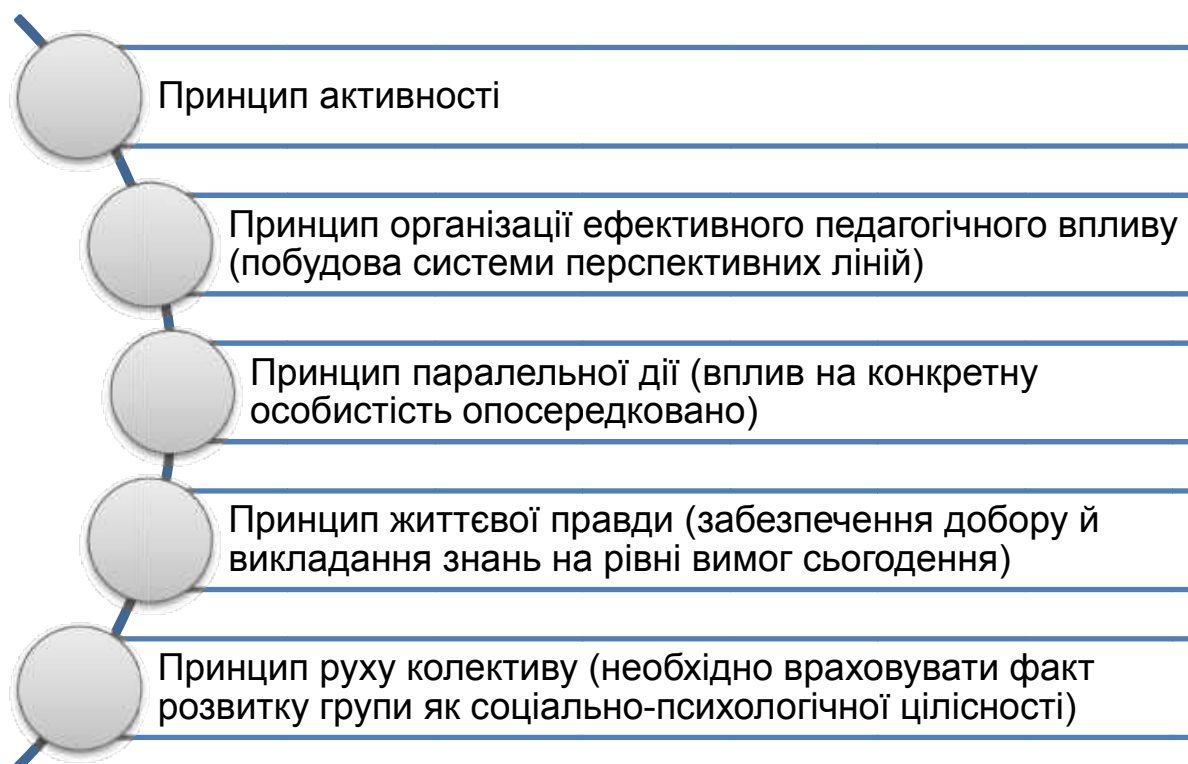

Рис. 4.8. Принципи, на яких ґрунтується педагогічна майстерність

Зміни, що відбуваються у всіх сферах життя, ставлять психологічні вимоги до особистості вчителя.

Головні й постійні вимоги, яким має відповідати педагог:

- любов до дітей і педагогічної діяльності;
- наявність спеціальних знань у тій області, якій він навчає дітей;
- широка ерудиція;
- педагогічна інтуїція;
- високорозвинений інтелект;
- високий рівень загальної культури й моральності;
- професійне володіння різноманітними методами навчання й виховання дітей.

Додатковими, але відносно стійкими вимогами є:

- товариськість;
- артистичність;
- гарний зовнішній вигляд тощо.

У табл. 4.1 наведено рівні професійної компетентності.

Рівні професійної компетентності (за Марковою)

Рівні	Характеристика	Характер недоліків, помилок, ускладнень
Професію краще залишити	Відсутність інтересу до учнів, до професії, свого професійного розвитку, негативні наслідки впливу на учнів	Стійкі недоліки й помилки без бажання пізнати їх причини
Учитель-стажер	Заглиблення в професійну діяльність, перші результати, перевірка своїх сил	Труднощі й недоліки, пов'язані з практичним засвоєнням професійних знань, умінь, навичок
Учитель	Володіння основами професії, використання відомих у практиці прийомів; результативність та ефективність; спрямованість на знання учнів	Труднощі при оволодінні новими професійними прийомами
Учитель-майстер	Володіння результативними новаторськими педагогічними технологіями; постійне вирішення нестандартних педагогічних завдань; стійка висока ефективність, оптимальність; орієнтація на розвиток учнів	Труднощі й помилки в досягненні високих результатів
Учитель-новатор	Пошук і використання окремих оригінальних прийомів або цілісних систем навчання й виховання; творчість; ефективність у пошуках нового	Труднощі при пошуку нового й використанні на практиці
Учитель-дослідник	Прагнення й уміння вивчати й оцінювати значення своїх оригінальних ідей або нових прийомів інших колег; оцінювання ефективності	Труднощі під час досліджень
Учитель-професіонал	Постійне прагнення до саморозвитку; наявність попередніх позитивних рівнів; дослідник, новатор, випробування нових методів, індивідуальність	Труднощі долаються успішно

4.3. Педагогічне спілкування як форма взаємодії вчителя зі школярами

Педагогічне спілкування – це багатоплановий процес організації, установлення й розвитку комунікації, взаєморозуміння та взаємодії між учнями й педагогами, що визначається метою, характером і змістом їх спільної діяльності.

Мета педагогічного спілкування – передавання суспільного й професійного досвіду (знань, умінь, навичок) від учителя до учня.

Зміст педагогічного спілкування – обмін інформацією, цілеспрямована організація викладачем (учителем) взаєморозуміння і стосунків з учнями (студентами) з допомогою різноманітних комунікативних засобів. Спілкування являє собою достатньо складний, багатоаспектний і багатопредметний соціально-психологічний феномен.

Завдяки реалізації функцій педагогічного спілкування (рис. 4.9) відбувається бажана взаємодія вчителя й учня, результатом якої є формування необхідних педагогічних умов для вирішення завдань навчально-виховного процесу.

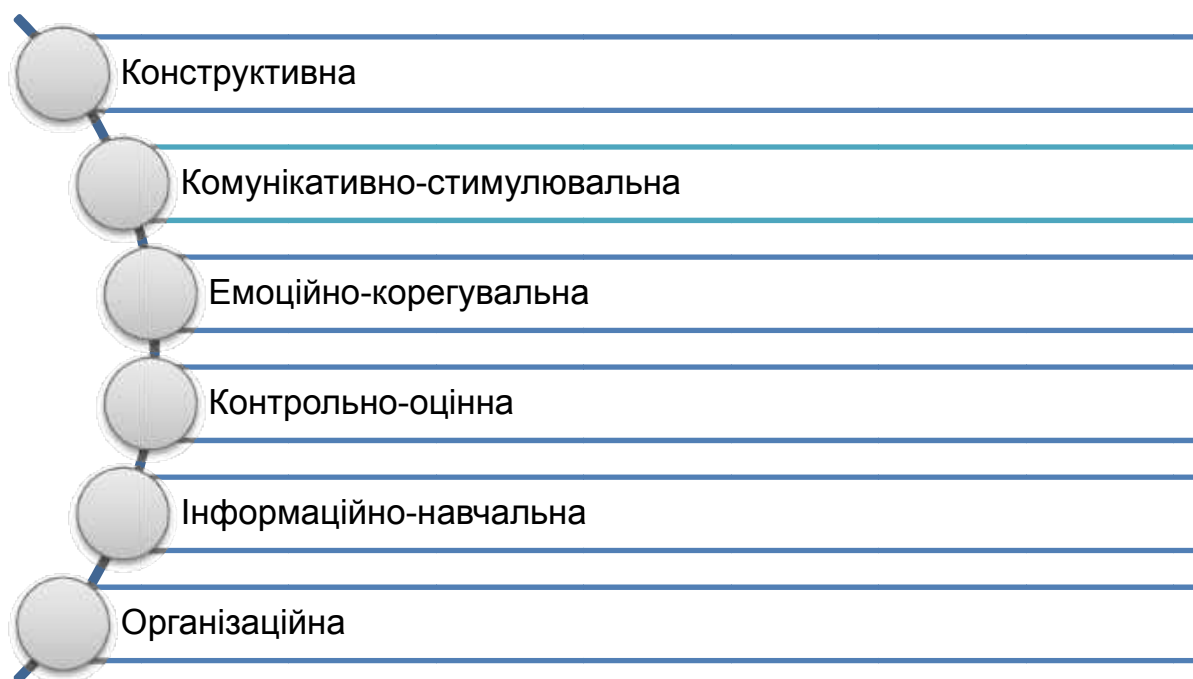

Рис. 4.9. Функції педагогічного спілкування

Конструктивна функція педагогічного спілкування забезпечує взаємодію вчителя й учня в обговоренні та роз'ясненні змісту знань і практичних умінь.

Організаційна функція стосується цілеспрямованої організації суспільної навчальної діяльності вчителя й учня.

Комунікативно-стимулювальна функція поєднує різні форми навчально-пізнавальної діяльності (індивідуальну, групову, фронтальну), організацію взаємодії з учнівським колективом з метою забезпечення педагогічного співробітництва.

Інформаційно-навчальна функція педагогічного спілкування визначає й забезпечує рухливість інформаційного обсягу та повноту навчальних занять.

Емоційно-корегувальна функція забезпечує встановлення довірливих взаємин учителя та учня.

Контрольно-оцінна функція спілкування визначається організацією взаємного контролю учня й учителя відповідно до результатів навчально-виховного процесу.

Залежно від мети, завдань і характеру спільної діяльності учасників навчально-виховного процесу, його організації розрізняють такі види педагогічного спілкування:

- соціально-орієнтоване (лекція, доповідь, ораторська мова, звернення до аудиторії), що визначається безпосередньою соціальною активністю;
- групове предметно-орієнтоване, що визначається організацією колективної взаємодії учасників спілкування;
- психологічні взаємовідносини – особливий вид спілкування, який визначає суб'єктивність для людини важливих стосунків.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть та охарактеризуйте функції й принципи педагогічної діяльності.
2. Сформулюйте поняття «педагогічний такт». Проаналізуйте його особливості та складові.
3. Розкрийте особливості педагогічних здібностей. Які вимоги ставляться до особистості педагога?
4. Складіть свою типологію вчителів. Визначіть критерії цієї типології.

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА В СИСТЕМІ ОСВІТИ

5.1. Предмет і завдання роботи шкільного психолога

Психологічна служба – це складова частина державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України, що діє

з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості (рис. 5.1, 5.2).

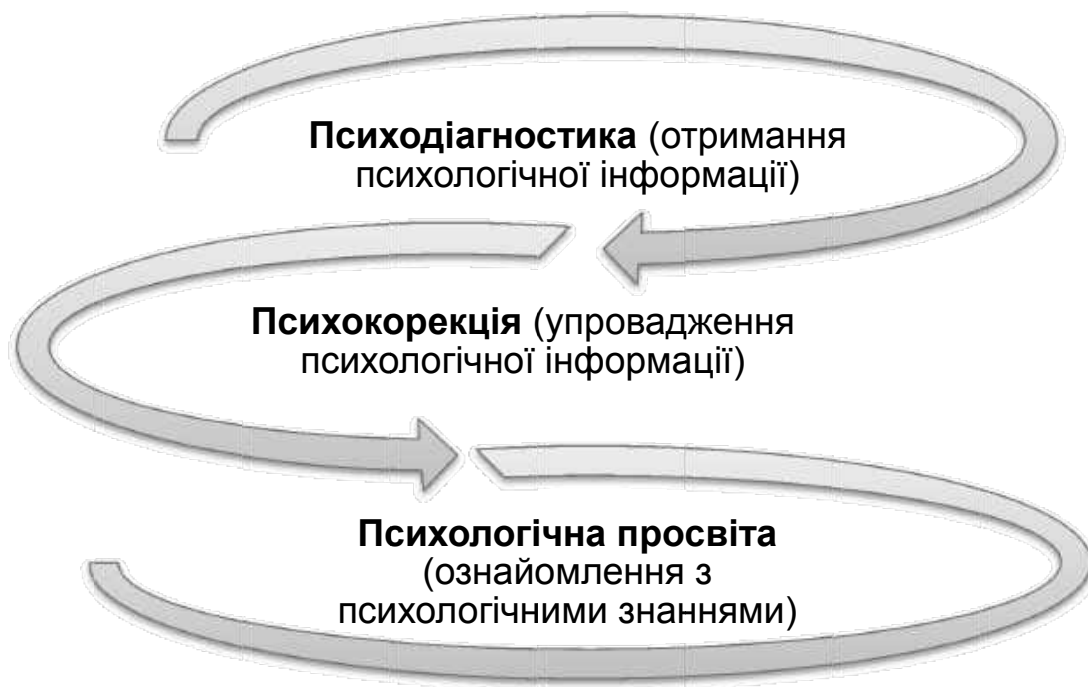

Рис. 5.1. Функції психологічної служби в школі

Рис. 5.2. Основні напрями роботи психологічної служби в школі

Основні завдання практичного психолога в системі освіти:

- виявляти психологічну готовність дітей до навчання, спільно з педагогом проводити роботу з метою покращання адаптації дітей до школи;
- розробляти і здійснювати разом з педагогами й батьками розвивальні програми з урахуванням індивідуальних особливостей і завдань розвитку особистості на кожному віковому етапі;
- здійснювати діагностико-корекційну роботу з неуспішними й недисциплінованими дітьми;
- діагностувати інтелектуальні й особистісні своєрідності, що заважають нормальному здійсненню навчально-виховного процесу;
- виявляти й усувати причини порушень міжособистісних відносин учнів і вчителів;
- проводити консультації із психологічних проблем навчання й виховання з батьками, учителями й адміністрацією школи;
- здійснювати індивідуальні й групові консультації учнів з питань навчання, розвитку й проблем життєвого самовизначення;
- вести профорієнтаційну роботу.

Основні види діяльності шкільного психолога: психологічна просвіта, психологічна профілактика, психологічне консультування, психодіагностика, психокорекційна робота, розвиток здібностей дитини й формування її особистості.

Психолог у школі є одним із учасників навчально-виховного процесу, відповідно до цього одним із завдань є проведення психологічного аналізу основної форми організації навчального процесу – уроку (рис. 5.3).

У своєму аналізі психолог повинен урахувувати фактори, що впливають на ефективність уроку (рис. 5.4).

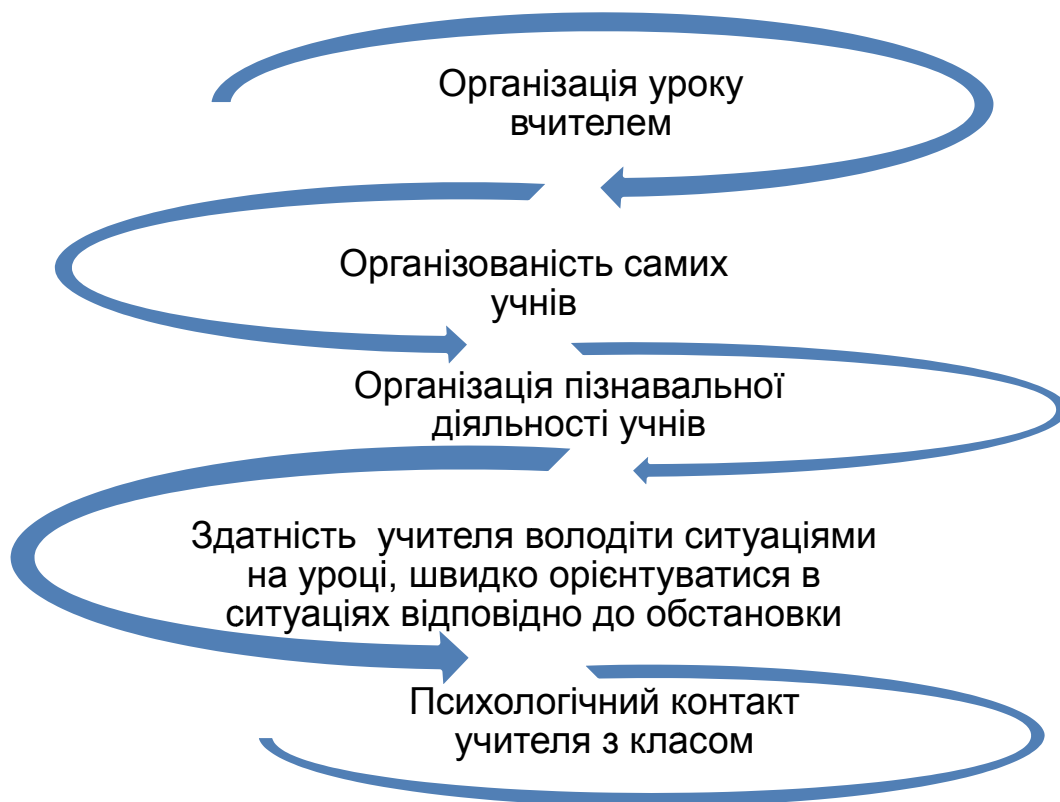

Рис. 5.3. Основні напрями психологічного аналізу уроку

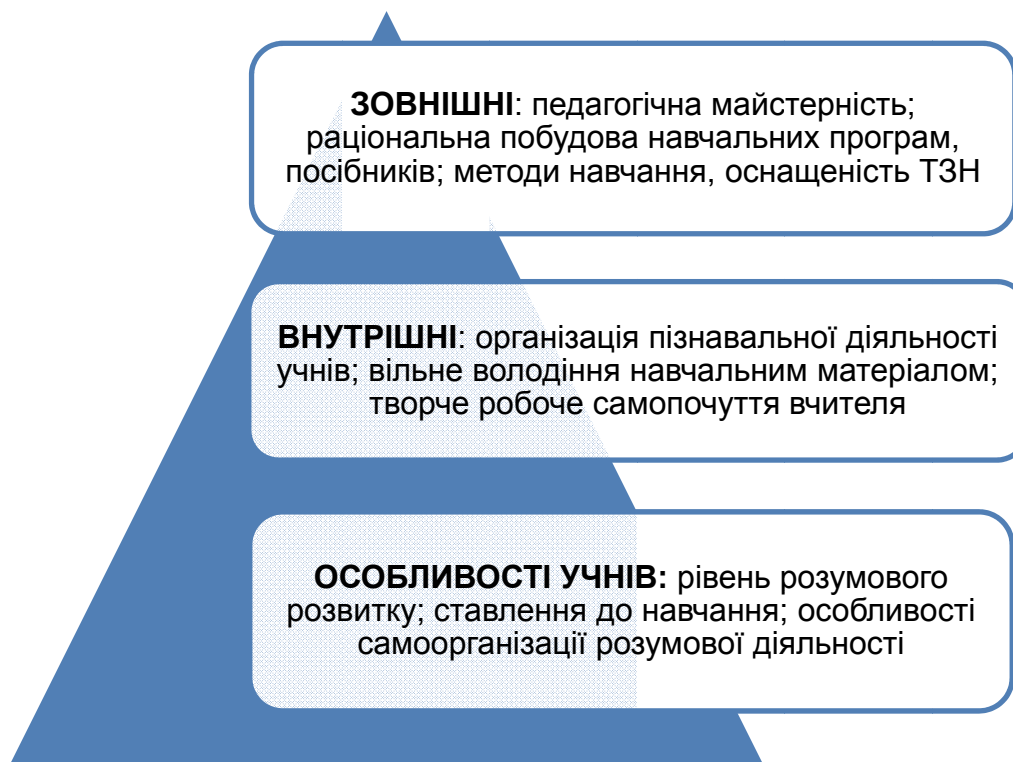

Рис. 5.4. Основні фактори ефективності уроку

Певний час свого життя люди належать до окремої системи, спрямованої на формування тих або інших якостей, знань, умінь. Така система визначається як освітнє середовище.

5.2. Психологічні особливості освітнього середовища

Освітнє середовище – сукупність матеріальних факторів освітнього процесу, міжособистісних відносин між суб'єктами освіти і спеціально організованих психолого-педагогічних умов для формування й розвитку особистості. У психологічній літературі існує кілька характеристик структури освітнього середовища.

Складові освітнього середовища:

- просторово-семантична – архітектурно-естетична організація життєвого простору учнів, герб, традиції;
- змістовно-методична – концепція навчання й виховання, освітні програми, форми, методи організації навчання;
- комунікативно-організаційна – особливості суб'єктів освітнього середовища, комунікативна сфера, особливості управлінської культури.

За певними критеріями розрізняють типи освітнього середовища:

- за стилем взаємодії всередині середовища – конкурентне, кооперативне, гуманітарне, технократичне тощо;
- за характером відношення до соціального досвіду і його передачі – традиційне, інноваційне, національне, універсальне;
- за ступенем творчої активності – творче, регламентоване;
- за характером взаємодії із зовнішнім середовищем – відкрите, закрите.

Робота психолога в освітньому середовищі полягає в дослідженні освітнього середовища на наявність психологічної безпеки для учасників навчально-виховного процесу.

Психологічна безпека полягає в такому:

- стан збереження психіки людини;
- збереження цілісності особистості, адаптивності функціонування;
- стійкий розвиток і нормальне функціонування людини в навколишньому середовищі;
- можливості особистості й середовища щодо запобігання загрозам та їх подолання;
- захищеність освітнього середовища або відсутність проявів насилля.

У психологічній практиці існують технології для створення психологічної захищеності освітнього середовища:

- *психологічна профілактика* – сприяння повноцінному розвитку особистості всіх учасників навчально-виховного процесу, запобігання можливим особистісним деформаціям у процесі взаємодії;
- *психологічне консультування* – надання допомоги учасникам у самопізнанні, адаптації до реального життя;
- *психологічна корекція* – активний психолого-педагогічний вплив, спрямований на усунення відхилень в особистісному й професійному розвитку, гармонізація психічного здоров'я;
- *психологічна реабілітація* – процес мобілізації особистісних адаптаційних механізмів;
- *соціально-психологічне навчання* – активна групова взаємодія, спрямована на допомогу в засвоєнні ефективних способів і прийомів взаємодії.

Технологічна модель психологічно безпечного освітнього середовища визначається наявністю психологічно здорової особистості, яка співробітничає, є схильною до діалогічної взаємодії, відчуває психологічну захищеність і задовольняє потреби в особистісно-довірливому спілкуванні.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає робота шкільного психолога? Функції, завдання, особливості діяльності.
2. Охарактеризуйте особливості освітнього середовища.
3. Проаналізуйте технологію роботи психолога, спрямовану на створення психологічної захищеності учасників освітнього середовища.
4. Зробіть психологічний аналіз будь-якого уроку.
5. Охарактеризуйте особливості створення й функціонування психологічної служби в системі освіти, а також її завдання.
6. Ознайомтесь з Положенням про психологічну службу в системі освіти, наведеним у додатку.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЧНУ СЛУЖБУ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

(Наказ Міністерства освіти України від 03.05.1999 № 127)

I. Загальні положення

1.1. Психологічна служба в системі освіти – це сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології і соціальної педагогіки: практичні психологи, соціальні педагоги, методисти, директори (завідувачі) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби.

Основною метою діяльності психологічної служби є психологічне забезпечення та підвищення ефективності педагогічного процесу, захист психічного здоров'я і соціального благополуччя усіх його учасників: вихованців, учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників.

Соціально-педагогічний патронаж спрямований на надання соціально-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям вихованців, учнів і студентів з метою подолання ними життєвих труднощів та підвищення їхнього соціального статусу.

1.2. Психологічна служба забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку вихованців, учнів і студентів, мотивів їх поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей, створення умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

1.3. Психологічна служба у своїй діяльності керується Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту», іншими нормативно-правовими актами та цим Положенням.

1.4. Діяльність психологічної служби в системі освіти України забезпечується практичними психологами, соціальними педагогами, методистами та директорами (завідувачами) навчально-методичних кабінетів (центрів). За своїм статусом працівники психологічної служби належать до педагогічних працівників і відповідно до чинного законодавства користуються всіма правами і гарантіями, передбаченими для них.

1.5. Психологічна служба співпрацює з органами охорони здоров'я, праці та соціального захисту населення, сім'ї, молоді та спорту, внутрішніх справ, іншими органами виконавчої влади, а також громадськими організаціями.

1.6. Це Положення визначає основні завдання, зміст діяльності, структуру, управління і фінансування психологічної служби системи освіти України в цілому.

1.7. Посади практичних психологів і соціальних педагогів уводяться в штатні розклади навчальних закладів і установ освіти за умови наявності спеціалістів з

фаховою освітою в межах коштів, передбачених єдиним кошторисом витрат відповідно до нормативів кількості практичних психологів і соціальних педагогів, згідно з додатком.

II. Основні завдання психологічної служби

2.1. Основні завдання психологічної служби системи освіти України полягають:

у сприянні повноцінному розвитку особистості вихованців, учнів, студентів на кожному віковому етапі, створенні умов для формування у них мотивації до самовиховання і саморозвитку;

забезпеченні індивідуального підходу до кожного учасника навчально-виховного процесу на основі його психолого-педагогічного вивчення;

профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному і психофізичному розвитку вихованців, учнів, студентів.

2.2. Основними видами діяльності психологічної служби є:

діагностика – психологічне обстеження вихованців, учнів, студентів, їх груп та колективів, моніторинг змісту і умов індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток та навчання;

корекція – здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та інтелектуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;

реабілітація – надання психолого-педагогічної допомоги вихованцям, учням, студентам, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності;

профілактика – своєчасне запобігання відхиленням у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі;

прогностика – розроблення і застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямів індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів і складання на цій основі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп та міжгрупових відносин.

2.3. Психологічна служба системи освіти України функціонує на трьох рівнях:

науковому, на якому вивчає закономірності психічного розвитку і формування особистості вихованця, учня, студента з метою розроблення методів і методик професійного застосування психологічних знань;

прикладному, на якому здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання і виховання, включаючи розроблення навчальних програм, підручників, професійну підготовку і підвищення кваліфікації фахівців;

практичному, на якому забезпечує безпосередню роботу практичних психологів, соціальних педагогів у навчальних закладах.

2.4. Діяльність психологічної служби має такі основні напрями:

консультативно-методична допомога всім учасникам навчально-виховного

процесу з питань навчання, виховання і розвитку вихованців, учнів, студентів, допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;

просвітницько-пропагандистська робота з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та у сім'ї;

превентивне виховання (через засоби масової інформації, під час навчальної діяльності в межах навчальних програм або як окремого предмета), метою якого є формування у вихованців, учнів, студентів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я; профілактика алкоголізму, наркоманії, ВІЛ-інфекції і злочинності.

III. Структура та управління психологічною службою

3.1. Психологічна служба в системі освіти України складається з таких основних ланок:

Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи;

Навчально-методичного кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних (міських) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти або методистів районних (міських) методичних кабінетів управлінь (відділів) освіти з психологічної служби;

підрозділів психологічної служби у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації;

практичних психологів і соціальних педагогів навчальних закладів усіх типів.

3.2. Науково-методичне керівництво психологічною службою системи освіти здійснює Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, який діє на підставі статуту.

3.3. Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюються місцевими органами виконавчої влади, підпорядковуються засновнику з усіх питань діяльності, а у частині науково-методичного забезпечення – Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи.

Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти можуть створюватися як структурні підрозділи закладів післядипломної педагогічної освіти або при Міністерстві освіти і науки Автономної Республіки Крим, Головному управлінні освіти і науки Київської міської державної адміністрації, управліннях освіти і науки обласних та Севастопольської міських державних адміністрацій або як юридичні особи.

Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюються, реорганізуються або ліквідуються за погодженням з Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи.

3.4. Районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюються місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування.

Районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти можуть функціонувати як структурні підрозділи районних (міських) методичних кабінетів (центрів) або як юридичні особи.

За неможливості створення районного (міського) навчально-методичного кабінету (центру) психологічної служби системи освіти до штатного розкладу районного (міського) методичного кабінету (центру) вводиться посада методиста з психологічної служби.

Районний (міський) навчально-методичний кабінет (центр) психологічної служби системи освіти підпорядковується засновнику з усіх питань діяльності, а в частині науково-методичного забезпечення діяльності психологічної служби – навчально-методичному кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласним, Київському і Севастопольському міським навчально-методичним кабінетам (центрам) психологічної служби системи освіти.

3.5. Атестація працівників психологічної служби – практичних психологів, соціальних педагогів, методистів з психологічної служби, директорів (завідувачів) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти здійснюється відповідно до чинного законодавства.

3.6. Структура та штатний розклад навчально-методичного кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних (міських) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти визначаються місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування відповідно до встановлених нормативів.

3.7. Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські, районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти здійснюють свою діяльність відповідно до статуту (якщо вони є юридичними особами) або положення (якщо вони є структурними підрозділами).

3.8. Призначення на посаду та звільнення з посади директора (завідувача) навчально-методичного кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти здійснюються засновником за погодженням з Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи.

Призначення на посаду та звільнення з посади директора (завідувача) районного (міського) навчально-методичного кабінету (центру) психологічної служби системи освіти, методиста з психологічної служби районного (міського) методичного кабінету здійснюються засновником за погодженням з навчально-методичним кабінетом (центром) в Автономній Республіці Крим, обласним, Київським, Севастопольським міським навчально-методичним кабінетом (центром) психологічної служби системи освіти.

Призначення на посаду та звільнення з посади практичного психолога і соціального педагога закладу освіти здійснюються за погодженням з районним

(міським) навчально-методичним кабінетом (центром) психологічної служби системи освіти або з методистом з психологічної служби районного (міського) методичного кабінету.

3.9. Структура та штатний розклад психологічної служби вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації визначаються вищим навчальним закладом та фінансуються за рахунок власних коштів цього навчального закладу.

Психологічна служба вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації підпорядковується керівнику або одному з його заступників, а у частині науково-методичного забезпечення – Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи.

IV. Зміст діяльності психологічної служби

4.1. Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи є головною організацією психологічної служби системи освіти України, який здійснює організаційні, координаційні та науково-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної педагогіки.

До повноважень Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи належать:

науково-методичне забезпечення психологічної служби системи освіти України;

здійснення психометричного нагляду, забезпечення діяльності психометричної комісії, організація соціально-психологічної експертизи методів, методик, новацій у галузі освіти;

розроблення методичних вимог до змісту діяльності психологічної служби, координація науково-прикладних досліджень та методичних розробок;

координація та науково-методичне керівництво діяльністю навчально-методичного кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних (міських) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти або методистів районних (міських) методичних кабінетів управлінь (відділів) освіти з психологічної служби.

4.2. Навчально-методичні кабінети (центри), методисти є основними організаційно-методичними ланками психологічної служби системи освіти, які здійснюють організаційні, координувальні та навчально-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної педагогіки.

Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські, районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти, методисти районних (міських) методичних кабінетів управлінь (відділів) освіти з психологічної служби:

забезпечують діяльність психологічної служби освіти регіону;

надають методичну, інформаційну підтримку практичним психологам, соціальним педагогам;

беруть участь в організації підвищення кваліфікації спеціалістів психологічної служби, їх атестації та професійного зростання, у кадровому забезпеченні психологічної служби;

організують діяльність методичних об'єднань практичних психологів і соціальних педагогів;

координують науково-дослідні, практичні дослідження за пріоритетними напрямками діяльності психологічної служби;

беруть участь в оцінюванні, прогнозуванні та формуванні освітньої політики в регіоні;

впроваджують досягнення психологічної науки та передового досвіду.

Навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти, методисти організують діяльність "Телефонів довіри", кабінетів корекції кризових станів, психологічних (сімейних) консультацій, профільних консультаційних пунктів, реабілітаційних центрів залежно від соціально-психологічних потреб регіону.

4.3. Практичний психолог навчального закладу:

бере участь у здійсненні освітньої, виховної роботи, спрямованої на забезпечення всебічного індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, збереження їх повноцінного психічного здоров'я;

проводить психолого-педагогічну діагностику готовності вихованця, учня, студента до навчання та сприяє їх адаптації до нових умов навчально-виховного процесу, допомагає у виборі навчального закладу згідно з рівнем психічного розвитку;

розробляє та впроваджує розвивальні, корекційні програми навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, гендерних, вікових особливостей вихованців, учнів, студентів;

сприяє вибору учнями і студентами професій з урахуванням їх ціннісних орієнтацій, здібностей, життєвих планів і можливостей, готує учнів до свідомого життя; здійснює превентивне виховання, профілактику злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших залежностей і шкідливих звичок серед підлітків;

проводить психологічну діагностику і психолого-педагогічну корекцію девіантної поведінки вихованців, учнів, студентів;

формує психологічну культуру вихованців, учнів, студентів, педагогів, батьків або осіб, які їх замінюють, консультує з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу.

4.5. Працівник психологічної служби повинен:

керуватися етичним кодексом психолога;

дотримуватися педагогічної етики, поважати гідність вихованців, учнів, студентів, захищати їх від будь-яких форм фізичного або психічного насильства;

будувати свою діяльність на основі доброзичливості, довіри у тісному співробітництві з усіма учасниками педагогічного процесу;

пропагувати здоровий спосіб життя, підвищувати рівень психологічних знань педагогічних працівників і батьків або осіб, які їх замінюють;

зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих в процесі діагностики або корекційної роботи, якщо це може завдати шкоди вихованцеві, учню, студенту чи їх оточенню;

постійно підвищувати свій професійний рівень;

знати програмно-методичні матеріали і документи щодо обсягу, рівня знань, розвитку вихованців, учнів, студентів, вимоги державних стандартів до забезпечення

навчально-виховного процесу, основні напрями і перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки.

4.6. Тривалість робочого тижня практичного психолога визначається чинним законодавством з урахуванням типу навчального закладу.

V. Фінансування діяльності психологічної служби

5.1. Фінансування діяльності психологічної служби системи освіти та оплата праці практичних психологів, працівників кабінетів (центрів), методистів здійснюється згідно з чинним законодавством.

5.2. Фінансування діяльності психологічної служби вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації (у тому числі оплата праці її працівників) здійснюється за рахунок власних коштів вищого навчального закладу.

5.3. Працівникам психологічної служби системи освіти надаються окремі приміщення (кабінети) для проведення діагностичної, навчальної, тренінгової, консультативної, розвивальної і корекційної роботи.

Додаток до Положення про психологічну службу системи освіти України

Нормативи кількості практичних психологів

Нормативи кількості практичних психологів дошкільних навчальних закладів

Місто		Село (селище)	
кількість груп	максимальний норматив кількості груп	кількість	максимальний норматив кількості
до 7	0,5	до 4	0,5
7 і більше	0,75	4 і більше	0,75
9 і більше	1,0	6 і більше	1,0

Посади практичних психологів дошкільних навчальних закладів компенсувального типу та комбінованого типу, у яких є дві і більше груп компенсувального типу, дошкільних навчальних закладів (дитячих будинків) інтернатного типу, дошкільних навчальних закладів (центрів розвитку дитини) вводяться з розрахунку не більше однієї ставки на навчальний заклад за рахунок коштів загального фонду відповідного бюджету (для державних і комунальних дошкільних навчальних закладів).

Нормативи кількості практичних психологів загальноосвітніх навчальних закладів

Місто		Село (селище)	
кількість учнів	максимальний норматив кількості	кількість учнів	максимальний норматив кількості
до 499	0,5	до 99	0,25
500 і більше	0,75	100 і більше	0,5
700	1,0	200 і більше	0,75
		300	1,0

Посади практичних психологів спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів), гімназій, ліцеїв, колегіумів, загальноосвітніх шкіл-інтернатів, спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), загальноосвітніх санаторних шкіл (шкіл-інтернатів), шкіл соціальної реабілітації, вечірніх (змінних) шкіл, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, позашкільних навчально-виховних закладів, професійно-технічних навчальних закладів, вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації вводяться з розрахунку не більше однієї ставки на навчальний заклад за рахунок коштів загального фонду відповідного бюджету (для державних і комунальних навчальних закладів).

Якщо посади практичних психологів малокомплектних навчальних закладів передбачені у штатних розкладах районних навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти, а не в навчальних закладах, то їх кількість розраховується за формулою

$$\frac{\text{Загальна кількість учнів малокомплектних навчальних закладів}}{100 \text{ учнів}} = X, \text{ де } X \text{ – кількість ставок.}$$

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

- Власова, О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. / О. І. Власова. – Київ : Либідь, 2005. – 400 с.
- Документація психолога / упорядник Т. Гончаренко. – Київ : Ред. загальнопед. газ., 2005. – 120 с.
- Гончаренко, С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 375 с.
- Заброцький, М. М. Лекції з педагогічної психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький, Ю. Г. Шапошникова. – Херсон : Грінь Д. С., 2014. – 144 с.
- Казанская, В. Г. Педагогическая психология : учеб. пособие / В. Г. Казанская. – СПб. : Питер, 2003. – 366 с.
- Карпенко, Є. Вікова та педагогічна психологія: Актуальні студії сучасних українських учених : навч. посіб. / Є. Карпенко. – Дрогобич : Просвіт, 2014. – 152 с.
- Кларин, М. В. Педагогическая технология в учебном процессе / М. В. Кларин. – М. : Знание, 1989. – 80 с.
- Педагогическая психология : учеб. пособие / под ред. И. Ю. Кулагиной. – М. : Сфера, 2008. – 480 с.
- Педагогическая психология : учеб. пособие / под ред. Л. А. Регуш, А. В. Орловой. – СПб. : Питер, 2010. – 416 с.
- Практическая психология образования: Учебное пособие / под ред. И. В. Дубровиной. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с.
- Минияров, В. М. Педагогическая психология : учеб. пособ. / В. М. Минияров. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2005. – 316 с.

ЗМІСТ

Розділ 1.	ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ НАУКИ. МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ	3
1.1.	Історія розвитку педагогічної психології.....	3
1.2.	Методологія й методи педагогічної психології.....	7
Розділ 2.	ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ.....	11
2.1.	Процес виховання.....	11
2.2.	Сімейне виховання.....	14
Розділ 3.	ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ.....	17
3.1.	Психологічні причини неуспішності навчання.....	18
3.2.	Робота з різними видами неуспішності в навчанні.....	24
Розділ 4.	ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	30
4.1.	Психологічні особливості діяльності педагога.....	30
4.2.	Особистість педагога як предмет педагогічної психології.....	34
4.3.	Педагогічне спілкування як форма взаємодії вчителя зі школярами.....	39
Розділ 5.	ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА В СИСТЕМІ ОСВІТИ.....	40
5.1.	Предмет і завдання роботи шкільного психолога.....	40
5.2.	Психологічні особливості освітнього середовища.....	44
Додаток.	ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЧНУ СЛУЖБУ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....	46
	БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК	54

Навчальне видання

Бідюк Інна Аркадіївна
Научитель Олена Давидівна

ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Редактор Т. О. Іващенко

Зв. план, 2017

Підписано до друку 30.03.2017

Формат 60×84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 3,1. Обл.-вид. арк. 3,50. Наклад 100 пр.

Замовлення 89. Ціна вільна

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

[http:// www.khai.edu](http://www.khai.edu)

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001